

UDK 949.75 "1091/1102"
(093)
Izvorni znanstveni rad
Prilježeno: 18. 12. 1998.

Desetljeće od godine 1091. do 1102. u zrcalu vrela

Mladen Ančić

Zavod za povijesne znanosti i HAZU, Zadar, Republika Hrvatska

Autor pretresa vrela koja se odnose na zbivanja od 1091. do 1102., razgledajući prije svega okolnosti njihova nastanka. Iz takvoga razgledanja, te usporedbi onoga što donose rijetka sačuvana vrela suvremena zbivanjima i onoga što je zabilježeno u kasnijim pripovjednim vrelima, izvodi se relevantnost informacija koja donose ova posljednja. Pri svemu tomu autor posebice upozorava na refleksije pogleda i shvaćanja suvremenih djelovanju autora pripovjednih vrela, koja su umnogome utjecala na iskrivljavanje slike povijesnoga gibanja.

Godina 1102. nosi u hrvatskom povijesnom pojmovniku vrlo specifičan naboj i označuje još uvijek, nedvojbeno, ključnu prekretnicu cijele nacionalne povijesti. U općevažećoj predodžbi, kakvu je stvorila moderna historiografija s kraja XIX. st., ta se godina ukazuje kao trenutak kada je Hrvatsko kraljevstvo izgubilo svoju samostalnost, nakon čega je narod ostao bez svoje države za sljedećih skoro devet stoljeća.¹ Svijest o izuzetnoj važnosti događaja vezanih uz ovu godinu pojavila se, ipak, već mnogo ranije, te se stoga ovaj ključni trenutak često iznova re-interpretira, dakako uvijek u ovisnosti o vladajućim prilikama i shvaćanjima koja okružuju autora svake od tih interpretacija. Ovdje ćemo, međutim, ostaviti po strani novovijekovna

¹ Usp. Vjekoslav KLAIĆ, *Povijest Hrvata I*, Zagreb 1972, 152. Ferdo ŠIŠIĆ, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, Zagreb 19752, 144, dosta precizno raščlanjuje značenje Kolomanova uspona na hrvatski kraljevski prijestol, da bi ipak na kraju, posve suprotno prethodnom razgledanju, zaključio: "I tako svrši staro hrvatsko narodno kraljevstvo. Glavni su uzrok toga sudbonosnog događaja nesloga, zavist i krvavo goloženje između najodličnijih narodnih sinova — dalmatinski gradovi su svojim romanskim žiteljstvom ... kobna borba između narodne hrvatske crkve i kozmopolitske latinske ...". Rječ je ovdje o djelima najširega utjecaja, koja su služila i danas služe kao temelj popularnih predodžbi o hrvatskoj povijesti. Za pogled na 1102. iz kuta mađarske historiografije može se kao reprezentativan uzeti navod Lászlóa Makkaia u: *One Thousand Years. A Concise History of Hungary* (ed. Péter HANÁK), Corvina 1988., 22, prema kojemu "Coloman completed the occupation of Croatia and Dalmatia", što je započeo njegov prethodnik Ladislav. Slično stvari promatra i Jean W. SEDLAR, *East Central Europe in the Middle Ages, 1000-1500*, Seattle and London 1994., 17, gdje se može naći pomalo neobična tvrdnja: "As an independent state it (sc. Hrvatska) existed for only about two centuries prior to joining the Hungarian kingdom in the late 11th century." Ovdje svakako valja naglasiti kako najveći dio mađarskih povjesničara i danas iz pojma "Hrvatska i Dalmacija" isključuje područje srednjovjekovne Slavonije (između Drave i Gvozda). Usp. primjerice György GYÖRFFY, *Slavonia kialakulásának oklevélkritikai vizsgálata*, *Levél-tári közlemények* 40/1970. (Budapest), kao i prilog Atrile Zsoldosa u ovom časopisu.

tumačenja značenja godine 1102., koja su, uz izuzetke iz najnovijega vremena,² prilično suglasna s onima Klaića i Šišića. Iz njih se, zapravo, može zaključiti kako su interpretacije zbivanja oko godine 1102. što su ih dali Klaić i Šišić postale gradivno tkivo modernoga hrvatskog nacionalnog mita. Može se slobodno ustvrditi kako već i sam spomen ove godine izaziva u slušateljstva i čitateljstva snažnu svijest o "zajedničkoj sudbini" naroda kao cijeline, s tek površnom referencom na stvarne događaje o kojima je riječ. Učinak toga je stvaranje afektivnoga stanja u kojem se pojedinac identificira i solidarizira sa širom zajednicom, a u suprotnosti spram stvarnoga ili pretpostavljenoga stranca i neprijatelja.³

Vraćajući se, međutim, u mnogo dublje slojeve prošlosti valja primjetiti kako je još u XV. st. moguće jasno razabrati da je cijeli sklop događaja iz desetljeća od 1091. do 1102. izazivao u pojedinih suvremenika pravi osjećaj frustracije. Ta je frustracija bila to izraženija kada je promatrana u kontekstu osvajanja i raspada kakve takve političke jedinstvenosti hrvatskih zemalja, "Hrvatskoga kraljevstva", pod pritiskom onodobnih "velikih sila" - Mletaka i Turaka. Cijeli se taj sklop osjećaja i shvaćanja ponajbolje i vrlo precizno artikulirao, u jednome od sačuvanih vrela, slikom "nevjernih Hrvata" koji su za svoju iskvarenost kažnjeni time što nemaju "od svoga jezika gospodara".⁴

Dakako manifestacije takvoga cjelovitoga misaonog kompleksa u suvremenim su vrelima prava rijetkost i svakako ih ne treba očekivati u sačuvanim službenim dokumentima što su ih izdavale onodobne institucije vlasti. Takvi su se, naime, pogledi na prošlost i osjećaji koje su onda izazivali mogli artikulirati isključivo kroz tekstove namijenjene "privatnoj" sferi života, tamo gdje zainteresirane institucije političke vlasti, bez obzira na to o kojoj se od njih radilo, nisu imale pristupa, odnosno nisu bile u stanju nadzirati "političku misao". Nadzor, pak, nad političkim mišljenjem, a u svezi s time i represija nad svim oblicima političke oporbe, nisu, kako bi se moglo pomisliti, izmišljotina i privilegij novovjekovnih totalitarnih političkih sustava. Srednjovjekovni dokumenti, naime, puni su svjedočanstava o krajnje surovom progonu političkih neistomišljenika i striktnome nadzoru nad izgovorenim riječju. Jedan od očitijih primjera koji će jasno pokazati o čemu je riječ zabilježen je u dubrovačkim sudbenim spisima iz razdoblja mletačkoga vrhovništva na početku XIV. st. Povod cijelomu slučaju bila je pobuna zadarskih građana, koji su 1311., uz pomoć "bana Hrvata" Pavla Šubića Bribirskoga i njegova sina Mladena, zbacili mletačko vrhovništvo i izabrali za svoga kneza spomenutoga Mladena. Komentirajući u kontekstu informacija o zadarskoj pobuni zbivanja u svome vlastitom gradu, u srpnju 1312. dubrovački se vlastelin Pabora za jednoga razgovora na gradskome trgu, u blizini gradske lože, pozvao upravo na primjer Zadra i tamošnje pobune. Ustvrdio je kako i Dubrovčani, prema kojima njihov knez postupa onako kako je postupao zadarski prema tamošnjemu pučanstvu, trebaju postupiti kao i Zadrani, odnosno pobuniti se protivu kneza. Paborin je govor čuo član kneževe družbe, stanoviti opat Marko, te je odmah požurio tužiti

² Usp. primjerice način na koji događaje iz 1102. tretiraju Ivan BEUC, *Povijest institucija državne vlasti kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, Zagreb 1985., 86 i d.; Tomislav RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, Zagreb 1997., 57 i d.

³ Za ovakve učinke nacionalnoga mita usp. John A. ARMSTRONG, *Nations before Nationalism*, University of North Carolina Press, Chapel Hill 1982., 9.

⁴ Usp. Mladen ANČIĆ, *Ljetopis kraljeva Hrvatske i Dalmacije /Vrijeme nastanka i autorstvo Hrvatske redakcije Ljetopisa popa Dukljanina/*, *Zgodovinski časopis* (Ljubljana) 44-4/1990., 521-546 = *Zvonimir, kralj Hrvatski* (Zbornik Radova), ur. I. GOLDSTEIN, Zagreb, 1997., 273-304

vlastelina pred knezom. Izveden pred sud, okrivljenik se pravdao kako se riječi koje su mu stavljene u usta ne sjeća, i to stoga što je u toj prigodi bio pijan. Izvođeci dalje svoju obranu iz te tvrdnje, zaključio je kako je moguće da je doista i rekao ono što je u prijavi bilo navedeno, ali je to izgovorio u pijanstvu pa zato i nije kriv. Njegova je argumentacija na sudu bila prihvaćena te je bio oslobođen optužbe,⁵ no za problem koji se ovdje postavlja mnogo se važnijim čini postupak člana kneževe pratnje, opata Marka. Tužba koju je ovaj odmah podigao protivu "govornika" dovoljno jasno ocrtava cijeli mentalni sklop koji vreba svaku izgovorenu riječ "pobune" protivu političkoga autoriteta i ujedno vjerno predočuje ukupnu atmosferu u kojoj je taj politički autoritet tražio bezpogovornu lojalnost.

Samo u takvu kontekstu zahtjeva za bezpogovornom lojalnošću svakom obliku političkoga autoriteta moguće je razumjeti s kojom mirnoćom u svojim dnevničkim, dakle krajnje osobnim i privatnim zapisima, zadarski plemić, odvjetnik i političar s kraja XIV. st., Pavao Pavlović (*Paulus de Paulo*), bilježi okrutne postupke zadarskih komunalnih vlasti protivu pretpostavljenih ili stvarnih pobunjenika. Tako navodi Pavao kako je u srpnju 1384. u gradu "bila otkrivena izdaja koju su *namjeravali počiniti*" (*revelata fuit proditio quam volebant facere* - istaknuo M.A.) četvorica običnih pučana. Čak ako su doista i pripremali neku pobunu, ova četvorica svakako nisu, poradi svoga ne baš istaknuta društvenog položaja, bili u poziciji pokrenuti bilo kakvu akciju širega zamaha. No bez obzira na to, zbog te navodne "izdaje" bile su im javno, na glavnome gradskom trgu, odrubljene glave, a njihova su obezglavljena tijela ostavljena stajati na trgu cijeli dan.⁶ Za razliku od ovakve, "pripremane izdaje", stvarna je i djelatna pobuna protivu političkoga autoriteta kažnjavana, zapravo, još surovije, kako to pokazuje primjer postupka s Pažanima kada su se ovi 1394. pobunili protivu kneza poslanog iz Zadra i njegovih zloporaba, ali ne i protivu kraljevskoga autoriteta. Mnogi od pobunjenika, čije će razloge kasnije kraljevski zastupnici smatrati opravdanima, bili su izmrcvareni i pobijeni odmah nakon što je okončan oružani sukob kojim je ugušena pobuna, dok su od uhvaćenih još četvorica kažnjena vješanjem, sljedećoj dvojici su iskopane oči, a ostali uhvaćeni bili su mučeni na različite načine, što Pavao mirno i bez najmanjega znaka grižnje savjesti bilježi u svome dnevniku.⁷ Upravo navedeni primjer Pavla Pavlovića, autora koji uza sve rečeno čak i u svojim privatnim dnevničkim zabilješkama rabi pojmove prenešene iz kraljevskih isprava, kakav je onaj "sveta kruna kraljevstva Ugarske" (*sacra corona regni Ungariae*),⁸ jasno pokazuje u kojoj je mjeri vla-

⁵ Raspravu pred dubrovačkim sudom 26. srpnja 1312. vidi u Nella LONZA-Zdenka JANEKOVIĆ-RÖMER, Dubrovački "Liber de maleficiis" iz 1312-1313. godine, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 25/1992., 179 nr. 10. O zbivanjima u Zadru od 1308. nadalje opširno Nada KLAIĆ-Ivo PETRICIOLI, *Zadar u srednjem vijeku (Prilog Zadru II)*, Zadar 1976, 209 i d. Nešto drukčija tumačenja pozadine svih ovih zbivanja daje Mladen ANČIĆ, *Putanja kraljstva, Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Buina u XIV. stoljeću*, Zadar-Mostar 1997., 100.

⁶ Izdanje Pavlova dnevnika: Ferdo ŠIŠIĆ, Ljetopis Pavla Pavlovića patricija zadarskog, *Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva* IV/1904. Odnosni tekst o "izdaji" četvorice pučana na str. 8, gdje priredjivač, s pozivom i na druga vrela, upozorava kako je "ovakovu kaznu za buntovnike naredjivao tadašnji državni zakon".

⁷ Pavlov prikaz pobune i poduzetih mjera protivu pobunjenika ŠIŠIĆ, o.c., 19. Taj prikaz dopunjuju pogledom iz kuta kraljevskih povjerenika i dvije isprave u *Diplomatski zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* XVIII, Zagreb, 1990., 132-9 i 189-194.

⁸ ŠIŠIĆ, o.c. 6: "in fidelitate et fidei constantia dominarum nostrarum reginarum et sacrae coronae Ungariae", pod nadnevkom 8. listopada 1382., i 8: "contracta fuit unitas ... semper ad fidelitatem sacrae coronae regni Ungariae", pod nadnevkom 18. srpnja 1383. (kruziv M.A.). Kraljevske isprave kao izrazito sredstvo prenošenja

dajuća politička ideologija pritiskala svijest bar onih pojedinaca koji su aktivno sudjelovali u političkom životu. Slijedeći sada, s takvim saznanjima uvijek na umu, literarna odnosno pripovijedna vrela nije teško korijene shvaćanja po kojima nakon Zvonimira Hrvati nemaju "od svoga jazika gospodara" naći još dva stoljeća prije pretpostavljenoga vremena nastanka upravo citiranih riječi. Valja ih, naime, potražiti i znati prepoznati u djelu splitskoga historika i kroničara druge polovice XIII. st., Tome Arcidjakona, koji zbivanja iz 1102. opisuje pod jasnim naslovom: "Kako su *Ugri uzeli gospodstvo nad Dalmacijom i Hrvatskom*",⁹ koji ne ostavlja mjesta dvojbi. No, s druge strane može se odmah primjetiti kako je najvjerojatnije u isto doba kada je Toma pisao svoj tekst, a posve sigurno i u kasnijim vremenima, postojala druga i drukčija tradicija, s drukčijim uklonom gledanja na iste događaje. Ta je, pak, druga tradicija bila tako snažna da je netko osjećao potrebu dopisati ju kao svojevrsni "ispravak" Tominih navoda, naglašujući razlike već i samim naslovom: "Kako i pod kojom pogodbom su se *Hrvati predali kralju Ugarske*", i pojašnjavajući kako je uspostava Kolomanove vlasti bila posljedica sklapanja međusobnoga sporazuma.¹⁰

Na sličan način, odnosno u vrlo sličnom duhu kao ovaj sastavak dopisan Tominoj *Kronici* (*Qualiter Pacta* ili *Concordia* - kako se on već nazivao u hrvatskoj historiografiji XIX. i XX. st.), uspostavu vlasti ugarskoga kralja u Hrvatskoj i Dalmaciji predočava još jedan narativni tekst, onaj *Chronice Ungarice* iz XIV. st.,¹¹ zrcaleći zapravo shvaćanje kakvo je vladalo na anžuvinskom dvoru XIV. st. Tu se, doduše, ne spominje nikakav sporazum "s Hrvatima", ali se zato pojašnjava kako kralj Ladislav, kao prvi ugarski vladar koji je zavladao i nad Hrvatskom, svoju vlast nije temeljio na goloj sili i osvajanju već na punom baštinskom pravu sa svim implikacijama koje takvo tumačenje nosi. Kut gledanja i shvaćanje načina na koji je Hrvatska došla pod vlast krune sv. Stjepana u dvorskim krugovima anžuvinskoga razdoblja, kako ih zrcali spomenuti tekst, bili su znatno drukčiji u odnosu na razdoblje vladara Arpadove dinastije. Promjena je bila takva da je zahtijevala izričitu preinaku navoda iz starijih dvorskih narativnih vrela, prije svega onih kronike Simona de Kezae. Naime, pišući u XIII. st., dakle u vrijeme Arpadovske vlasti, Simon je iz svojih razloga posve zanemario Ladislavljevu ulogu u preuzimanju Hrvatskoga kraljevstva te smatrao kako ga je osvojio Koloman, pa stoga i rabi izričaj

ideologije političkoga autoriteta raščlanjuje Sophia MENACHE, *The Vox Dei. Communication in the Middle Ages*, Oxford UP, New York-London 1990., 16 i d.

⁹ Izdanje Tomina djela Franjo RAČKI, *Thomas archidiaconus: Historia Salonitana (Monumenta spectantia historiam Sclavorum meridionalium vol. XXVI, Scriptores vol. III)*, Zagreb 1894.; poglavlje XVII. (str. 56-60) naslovljeno je: *Qualiter Hungari ceperunt dominium Dalmatie et Croatiae* (istaknuti tekst M. A.).

¹⁰ O sastavku dopisanom Tominu djelu, koji počinje riječima: "Qualiter et cum quo pacto dederunt se Croatia regi Hungarie" (kurziv M. A.), postoji ogromna literatura. Za pregled različitih mišljenja usp. Stjepan ANTO-LJAK, *Pacta ili Concordia od 1102. godine*, Zagreb 1980., te BEUC, *o.c.*, 73-85.

¹¹ Izdanje teksta pod naslovom *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, pod kojim se podrazumijevaju tekstovi što ih dio povjesničara promatra kao zasebne i odvojene kronike (*Chronicon pictum Wrndobonense* i *Chronicon Budense*) priredio je Alexander DOMANOVSKY u: Emericus SZENTPÉTERY, *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I*, Budapestini MCMXXXVII, 219-505. Odnosni tekst str. 406. O međusobnom odnosu različitih redakcija ovoga teksta usp. ne baš uvijek uvjerljivo razglabanje C. A. MACARTNEY, *The Medieval Hungarian Historians*, Cambridge 1953, 111-142.

po kojemu je ono *conquistato* (osvojeno),¹² dakako za račun samoga kralja i dinastije Arpadovih nasljednika. S novom, međutim, dinastijom i u novim okolnostima mijenja se i politička ideologija, pa se sukladno tomu tekst *Chronice Ungarice* iz XIV. st. upravo u onome bitnom razlikuje od ranijih shvaćanja - tu se ne samo duplira izvješće (prvo *Ladislav Dalmaciam atque Croaciam sue monarchie subiugavit*, pa potom *Koloman Dalmacie regnum ... Hungarie adiunxit*)¹³ - već se i stari, Simonov izričaj o osvojenju (*conquistato*) semantički posve mijenja, postajući pridruživanje (*adiunxit*).

Već ovako znatne razlike u prikazu zbivanja, a slobodno se može reći i divergentna tumačenja ključnih događaja iz razdoblja od 1091. do 1102., u vrelima nastalim u stoljećima srednjega vijeka, dostatnim su razlogom za detaljniju raščlambu svega što je vezano uz njih. U takvoj, pak, raščlambi valja, s punom pozornošću, voditi računa o tomu da su obje naprijed predočene tradicije, iako dobrim dijelom oprečne, morale imati temelja, ako ne u vrelima i uspomena, a ono bar u svijetu i odnosima koji su okruživali autore što su ih zastupali. Pri tomu, dakako, valja pokušati razabrati što se u sačuvanim prikazima tih događaja, koji su najvećim dijelom tek naknadne rekonstrukcije, odnosi na činjenice iz realnoga prostora i vremena, a što na "učitavanja" kasnijega iskustva i uopće shvaćanja pojedinaca, institucija ili čak cijelih društvenih kolektiviteta, neminovna pri svakoj naknadnoj rekonstrukciji. Tek na tako postavljenim temeljima moguće je u daljoj raščlambi razglabati stvarne dugoročne posljedice svega onog što se dogodilo u desetljeću između 1091. i 1102. Polazeći s ovako postavljene ishodišne točke, čini se kako cijeli sklop problema vezanih uz zbivanja nakon smrti kralja Stjepana II. 1091. ponajbolje ilustrira situacija oko uspostave biskupskoga sjedišta u Zagrebu za vladavine kralja Ladislava, jednoga od ključnih pitanja za razumijevanje cijeloga razdoblja. Stoga ću se ovdje zadržati na tome pitanju, raščlanjujući kako činjenice tako i predaje koje su oko toga čina nastale. U takvoj podrobnoj raščlambi pokušat ću učiniti vidljivima i jasnim one točke povijesnoga gibanja koje bi kao čvrsti oslonac omogućile koliko toliko sigurnu rekonstrukciju stvarnoga tijeka zbivanja.

Današnja znanja o počecima zagrebačke biskupije temelje se na tri vrela u kojima su ti počeci prikazani na prilično različite načine. Najstariji prikaz postanka zagrebačke biskupije svakako je onaj koji donosi poznata tzv. Felicijanova isprava, nastala 1134. ili nešto malo kasnije. U njoj se, po općem uvjerenju povjesničara, prepričava sadržina isprave suvremene Ladislavljevoj intervenciji u crkvene prilike današnje Slavonije.¹⁴ Slijedeći navode te isprave, što ju je dakle dao sastaviti ostrogonjski nadbiskup Felicijan, može se zaključiti kako je Ladislav *impestio* zagrebačku biskupiju (*Zagrabiensem constituit episcopatum* - istaknuo M.A.) u njezino tadašnje sje-

¹² Djelo Simona de Kezae *Gesta Hungarorum* za tisak je priredio i objavio Alexander DOMANOVSKY u: SZENTPÉTERY, a.c. 131-194. Misaoi sustav autora nije moguće razumjeti bez uvida u djelo Jenő SZÜCS, *Theoretical Elements in Master Simon of Kéza's Gesta Hungarorum* (*Studia historica Academiae scientiarum Hungaricae* 96). Budapest 1975. Dio o osvojenju "Dalmacije", u kojem se pripovjeda o sukobu Ugra s kraljem Petrom na Gvozdu i kraljevoj pogibiji u tome sukobu, str. 182-3.

¹³ SZENTPÉTERY, a.c., 406, 433.

¹⁴ Isprava je objavljena u *Diplomatički zbornik* II/1904, 42. Probleme u svezi s datiranjem zbivanja o kojima je u ispravi riječ podrobno raščlanjuje Lujó MARGETIĆ, Pitanja iz najstarije povijesti zagrebačke biskupije i Slavonije, *Cronica Christiana Periodica* 34/1994., 3-5, dolazeći do uvjerljiva zaključka kako se opisana zbivanja trebaju staviti u godinu 1094.

dište, ali se iz cjeline prikaza tih zbivanja daje također zaključiti kako se ipak nije radilo o *uspostavi* uređene crkvene organizacije i hijerarhije. Kralj je, naime, slijedeći taj prikaz, doveo novoga biskupa, Čeha imenom Duh, te mu uređio stanište i priskrbio potrebne obrtnike i djelatnike. Osamdesetak godina kasnije, 1217., ista zbivanja prepričavaju se u ispravi ugarsko-hrvatskoga kralja Andrije II., izdanoj na ime iste te biskupije.¹⁵ Tu se, u okviru shvaćanja koja su vladala na kraljevskom dvoru i u samoj kancelariji kao središtu vladarskih tradicija, također govori o fizičkom pothvatu podizanja biskupova novog staništa (*monasterium in honore sancti regis Stephani construxit*),¹⁶ ali se sada već govori i o utemeljenju posve nove crkvene organizacije i hijerarhije na cijelome području koje je u to doba biskupija pokrivala (*in eodem banatu episcopatum instituit*).¹⁷ Konačno, o istim ovim zbivanjima govori se i u uvodnome dijelu Statuta zagrebačkog kaptola što ga je sredinom XIV. st. sastavio zagrebački kanonik i gorički arci-djakon Ivan.¹⁸ Dakle, riječ je o vrelu koje vrlo precizno zrcali tradicije kakve su se čuvale u samoj zagrebačkoj crkvi. Tu se, međutim, niti jednom rječju ne daje naslutiti bilo kakvu Ladi-slavljevu ulogu u *stvaranju i uređenju crkvene organizacije i hijerarhije*, odnosno govori se samo o tomu kako je kralj *dao sagraditi* staru katedralnu crkvu sv. Stjepana i opskrbio ju bogatim nadarbinama (*zagrabiensem ecclesiam in honore sanctissimi regis Stephani fundaverat, et multis possessionibus, turibus et prerogativis dotaverat*). Ovako artikuliran tekst postaje to zanimljivijim ukoliko se uspoređi s vrlo sličnim tekstom koji se nalazi ispred Statuta kaptola biskupije u Varadu.¹⁹ U tome se, naime, tekstu izriječkom i s priličnim brojem detalja navodi kako je kralj Ladislav iz temelja podigao i uređio cjelovitu crkvenu instituciju, varadsku biskupiju, i uređio tamošnji kaptol (*Fundavit autem ipsam ecclesiam et dedicavit in honore beatissime Marie virginis, instituens primo in ea prepositum et canonicos numero viginti quatuor, computato preposito et tandem erexit ipsam in episcopalem et multis possessionibus, turibus et prerogativis dotavit*)!

Kako, dakle, iz ova tri dosta različita naknadna prikaza istih zbivanja izlučiti nedvojbene činjenice pomoću kojih bi se danas moglo odgovoriti što se i kada doista dogodilo u svezi s uspostavom biskupskoga sjedišta u Zagrebu? Najsigurnijim se čini put međusobnoga konfrontiranja pojedinih navoda i njihova verificiranja onim što kao nedvojbeno nude vrela suvremena samim zbivanjima. Stoga podjimo redom,

- a/ Sva se tri vrela slažu u jednoj točki, naime oko toga da je Ladislav uspostavio novu, dotad nepostojeću biskupsku rezidenciju u Zagrebu, dao sagraditi novu crkvu i sagraditi i uređiti prateće objekte za biskupov boravak (*monasterium*). Biskup i njegova nova crkva došli su pri tomu od kralja i bogate nadarbine:

¹⁵ Isprava je objavljena u *Diplomatički zbornik* III/1905, 147-9. Prigovore mađarskih povjesničara glede njezine vjerodostojnosti vrlo uvjerljivo odbija MARGETIĆ, o.c., 5. No čak i u slučaju da se radi o krivotvorini, što bi valjalo dokazivati novim argumentima, ostaje činjenica da krivotvoritelj u svoju tvorevinu ne bi stavio nešto što bi samo po sebi izazvalo sumnju suvremenika. Otuda argument o krivotvorenju Andrije "zlatne bule" zapravo za raspravu o utemeljenju biskupije nema nikakvu relevantnost!

¹⁶ *Diplomatički zbornik* III, 147.

¹⁷ Isto.

¹⁸ Statut je objavio Ivan Krstitelj TKALČIĆ, *Povijesni spomenici zagrebačke biskupije* II, Zagreb 1874. Odnosni tekst na str. 1.

¹⁹ Usporedni tekst Uvoda Statuta zagrebačkoga i varadinskog kaptola priredio je Emericus SZENTPÉTERY, u: SZENTPÉTERY, o.c. 197-215. Odnosni tekstovi na str. 203.

- b/ Samo tzv. Felicijanova isprava iz 1134. nudi neke elemente na temelju kojih se može govoriti o vremenu Ladislavljeva uredjenja nove biskupske rezidencije. Razglabajući te elemente, prof. Margetić je nedavno uklonio svaku razumnju dvojbu glede datiranja za koje se već odavno odlučio Šišić te se tako s priličnom sigurnošću cijeli pothvat danas može smjestiti u godinu 1094.²⁰
- c/ Navod, međutim, iz isprave kralja Andrije II., po kojemu je Ladislav iz temelja uspostavio novu crkvenu organizaciju i hijerarhiju, ne potvrđuju ni tzv. Felicijanova isprava ni Uvod u Statut Ivana arcidjaka goričkog. Protivu njega govore mnogi elementi (prije svega tragovi tradicije sisačke biskupije kao i određene značajke sačuvane u obredu zagrebačke crkve;²¹ potom i spominjanje *stare* i već u XIII. st. razvaljene biskupske rezidencije u naselju Gora, središtu istoimene županije i arcidjakonata;²² nepostojanje benediktinskih samostana na cijelom području zagrebačke biskupije, uz istodobno brojne takve samostane u neposrednoj blizini, na teritoriju susjednih biskupija, itd. itd.), koji upućuju na potrebu da se još jednom detaljno pretresu svi argumenti *pro et contra* zaključka po kojemu je uspostava nove rezidencije ujedno značila i korjenitu promjenu, ali ne i potpuno nestajanje dotadašnjega ustroja crkvene organizacije, utemeljene na glagoljaškim tradicijama.

No, shvaćanje izraženo u ispravi kralja Andrije II., bez obzira na to što se ne može korbiorirati drugim vrelima, već im se čak i protivi, ipak je neobično važno. Ono je izašlo iz kraljevske kancelarije i zrcali tradicije koje su se tamo čuvale i prenosile. Zapravo, takvo izlaganje crkvene povijesti današnje Slavonije tek je dio ukupne tradicije po kojoj je kralj Ladislav cijeli taj prostor, ili posve precizno onaj teritorij nad kojim je od XII. st. nadalje crkvenu jurisdikciju obnašao zagrebački biskup, podložio vlasti ugarske krune (*terram Sclavonie siue banatum ... corone Hungarie subjugavit*). Jezgru te tradicije, ovdje izrečene u jednoj rečenici a koja zapravo pokriva vrlo burne događaje iz cijeloga desetljeća od 1091. do 1102., potvrđuju prije svega sama zbivanja oko uspostave biskupske rezidencije u Zagrebu. Naime, da nije imao puni nadzor nad tim područjem, Ladislav se ne bi ni mogao upustiti u rješavanje crkvenih prilika. S druge strane, da se njegova vlast prostirala nad tim prostorom prije 1091. ostaje nejasno zašto bi čekao sa sređivanjem crkvenih prilika. Konačno, jezgru tradicije potvrđuju i druga suvremena i kasnije vrela, a čini se kako ju najopširnije eksplicira spominjani Toma Arcidjakon. Valja ipak pri tomu posebice naglasiti kako Toma svoj prikaz zbivanja počinje činjenicom da je hrvatski prijestol ostao bez zakonita nasljednika "kraljevske krvi" (*tota regalis sanguinis deficiente prosapia*),²³ što je zapravo ključna točka od koje polazi svaki opširniji prikaz ovih zbivanja, bez obzira na to kako će dalje tumačiti što se i kako događalo.

No, ovdje je također važno upozoriti na to da suvremena vrela, a pri tomu mislim prije svega na presudu zadarskoga priora Drage iz 1092.,²⁴ jedan od dva sačuvana dokumenta doista su-

²⁰ Vidi ovdje bilj. 6.

²¹ Franjo FANCEV, O najstarijem bogoslužju u Posavskoj Hrvatskoj, *Zbornik kralja Tomislava, Posebna djela JAZU* XVII, Zagreb 1925., 540 i d.

²² Usp. Mladen ANČIĆ, Vlastelinstvo hrvatskog hercega u gorskoj županiji, *Povijesni prilozi* 15/1996., 215.

²³ RAČKI, *o.c.*, 57.

²⁴ Presuda je, uz pregled različitih mišljenja glede datuma izdavanja, posljednji puta objavljena u Jakov STIPIŠIĆ-Miljen ŠAMŠALOVIC, *Diplomatski zbornik* 1, Zagreb 1967., 200-1.

vremena zbivanjima o kojima je riječ, pokazuju kako su tradicije kraljevske kancelarije ipak bile nepotpune. Ta je tradicija naprosto zanemarila jednu činjenicu koju su suvremenici samih događaja očigledno smatrali jako važnom. Riječ je o tomu da je Ladislav svoj pohod pokrenuo s ciljem preuzimanja kraljevske vlasti u cijelom Hrvatskom kraljevstvu, pri čemu se ugarski kralj prvotno odlučio i na to da svoga nećaka, Almoša, proglasi novim hrvatskim kraljem (izričaj iz isprave priora Drage - *tempore quo Uladislau, Pannoniorum rex, Croatiae inuadens regnum domnum Almum, suum nepotem, in illo statuit regem*). Istu nakanu podrazumijeva i izričaj iz Vladislavljeva pisma montekasinskom opatu Oderiziju iz 1091. o stjecanju "skoro cijele Hrvatske" (*Sclauoniam iam fere totam acquisiuit*) nakon čega su ugarski kralj i montekasinski opat postali i fizički bliskiji.²⁵ Konačno, vrlo slično, ali i s mnogo više detalja, početak i nakane Vladislavljeva pohoda opisuje i Toma Arcidjakon, ispuštajući pri tomu tek činjenicu o proglašenju Almoša kraljem. Da taj podatak kod Tome nije slučajno ispušten jasno potvrđuje to što Almoša sve ugarske kronike odreda označuju kao *dux* a ne *rex*, kako bi se očekivalo obzirom na Ladislavljev potez s njegovim proglašenjem za hrvatskoga kralja.

To prešućivanje Almošove kraljevske titule valja, čini se, dovesti u svezu s time što planirani i započeti pohod ipak nije okončan punim uspjehom, onako kako je Ladislav očekivao. Ta su se očekivanja odnosila, prije svega, na Almoševu punovažnu krunidbu hrvatskom krunom, što dakako nije bilo moguće bez osvajanja južne Hrvatske, ili bar dolaska do Vrane gdje se kruna čuvala. Usljed toga novi, nikad okrunjeni kralj nije stvarno dobio priliku uspostaviti svoju vlast nad cijelim teritorijem Hrvatskoga kraljevstva. Zapravo, kako kaže već često spominjani Toma Arcidjakon, rezultat je Vladislavljeve vojne bilo osvajanje dijela Hrvatskoga kraljevstva između rijeke Drave i gora koje se nazivaju "željezne", gdje osvajač nije ni naišao na snažniji otpor (*uenit et occupauit totam terram a Draua fluuiio usque ad alpes, que dicuntur ferre nullo obice resistente*).²⁶ Takav se opis granica na koje je izbio Ladislav doista posve poklapa s onim što znamo o području koje će se ubuduće naći pod jurisdikcijom zagrebačkoga biskupa.

Na ovome mjestu, međutim, valja upozoriti i na sklop činjenica vezanih uz samoga Tomu, koje upravo u kontekstu pripovijedanja o vojni kralja Vladislava mogu biti jako važne. Riječ je o tomu da je tijekom svoje bogate crkvene i političke karijere isti ovaj Toma imao prigodu u dva navrata boraviti i na kraljevskome dvoru u Ugarskoj. Prvi je puta onamo išao 1244/45. kao predstavnik svoje crkve sa zadaćom dovođenja novoizabranoga nadbiskupa, stanovitoga Ugrina, kojega je, kako sam kaže, po nalogu svoga kaptola ceremonijalno izabrao "u nazočnosti kralja Bele i njegova dvora". Drugi je put na isti kraljevski dvor išao kao poklisar svoje komune 1261., kako bi pokušao riješiti sukob što je izbio između kraljevske i komunalne vlasti, te je opet bio primljen u audijenciju kod samoga kralja, a slične je audijencije prošao i u samome Splitu 1251. te u Bihaću 1262.²⁷ Uz to je Toma bio i u prilično dobrim odnosima s nadbiskupom Rogerijem, čovjekom koji je neposredno pred tatarsku provalu 1242., kao pomoćnik

²⁵ Oko ovakvoga tumačenja Ladislavljevih nakana slaže se većina autora koji su se bavili ovim pitanjem. Usp. primjerice: Stjepan GUNJAČA, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*, Zagreb 1975., 373; Nada KLAIĆ, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971., 491 i d.; Neven BUDAK, *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb 1994., 50.

²⁶ RAČKI, *o.c.*, 57.

²⁷ Opis misija koje su ga dovele u dodir s kraljem Belom IV. i okolnosti u kojima je do njih došlo RAČKI, *o.c.*, 199-200, i 207-11.

papinskoga legata, počeo graditi crkvenu karijeru u samoj Ugarskoj a potom pao u tatarsko zarobljeništvo. Nakon što se izbavio zarobljeništva napisao je djelo *Carmen miserabile* u kojem je ne samo opisao tatarsku provalu, već pokazao i zavidno znanje i razumijevanje prilika u samoj Ugarskoj, odnosno na tamošnjemu kraljevskome dvoru.²⁸

U kojoj je mjeri sve ove prigode splitski arcidjakon koristio za svoja povijesna istraživanja nije poznato. No, u svakome slučaju vrijedi naglasiti kako je njegov interes za povijesna gibanja, pa time i za pitanje uspostave vlasti ugarskoga kralja u nekadašnjem Zvonimirovu kraljevstvu, svakako datirao bar od vremena prvoga putovanja na kraljevski dvor. Ostaje, dakle, zaključiti kako se sve ono što je Toma eventualno doznao na kraljevskome dvoru ili iz kontakta s nadbiskupom Ugrinom nije moglo umnogome razlikovati od onoga što je kasnije zapisao u svome djelu. Pri tomu nije na odmet naglasiti kako ni sam Toma nije bio nesklon prihvaćanju vladarske ideologije. To najjasnije dolazi do izražaja u načinu na koji u svome djelu splitski kroničar operira zemljopisno-političkim pojmovima, na što se ovdje vrijedi osvrnuti s nekoliko riječi. Naime, Toma današnju Slavoniju shvaća kao integralni dio staroga Hrvatskoga kraljevstva, kakvo je bilo prije dolaska ugarskoga vladara. To je jasno vidljivo već i iz naprijed citiranih riječi o Ladislavljevu pohodu (*totam terram ...*), a posve eksplicitno naznačeno u opisu granica toga kraljevstva.²⁹ Istu tvrdnju splitski historik ponavlja i nešto kasnije, kada govori o uredjenju crkvenih prilika. Tu navodi kako se dijeceza posebnoga hrvatskoga biskupa protezala sve do Drave, dočim je metropolitanska splitska stolica za sebe pridržala teritorij do granica zagrebačke biskupije kako su one bile uređene u njegovo doba.³⁰ Je li uopće potrebno još jednom ponoviti kako je autor ovih riječi pisao o području kojim je i sam prošao najmanje u dva navrata putujući u Ugarsku, te su mu tako i prostorni i zemljopisni odnosi bili posve jasni. S druge strane, upravo sve ovo što je Toma napisao, i što je ovdje citirano, jasno se poklapa s izričajima iz presude zadarskoga priora Drage iz početka 1092. (*Chroaite inuadens regnum ...*) odnosno pisma što ga je 1091. godine montekasinskom opatu poslao kralj Ladislav (*Sclauoniam iam fere totam acquisiuit*). No podudarnosti, zapravo mogućnost koroboracije ovih navoda, ne ostaju samo na ovome. I ranije citirani izričaj iz isprave kralja Andrije II. za zagrebačku biskupiju iz 1217. (*terram Sclauonie sive banatum ... corone Hungarie subiugauit*) posve se poklapa i skladno nadopunjuje s Tominih navodima, čime se ukupna slika doista zaokružuje.

Ta slika, dakle, koju ocrtavaju suvremena vrela, nadopunjena onim što se može izlučiti kao relativno provjerene tvrdnje kroničara Tome Arcidjaka i kraljevske kancelarije ugarsko-hrvat-

²⁸ Za Tominu prijateljsku vezu s nadbiskupom Rogerijem usp. RAČKI, *o.c.*, 203 i d. Nadbiskupovo djelo, uz pouzdan i iscrpan uvod, priredio je za tisak Ladislaus JUHASZ, u: Emericus SZENTPÉTERY, *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* II, Budapestini MCMXXXVIII, 545-588.

²⁹ Objavljujući kako su od vremena kralja Držislava njegovi nasljednici nosili titulu *kraljeva Dalmacije i Hrvatske*, Toma nastavlja: "Itaque fuerunt regni eorum (sc. Držislavljevih nasljednika - op. M.A.) confinia: ab oriente Delmina ... ab occidente Carinthia uersus mare usque ad oppidum Sridonis, quod nunc est confinium Dalmatie et Istrie; ab aquilone uero a ripa Danubii usque ad mare Dalmaticum cum tota Maronia et Chulmie ducatu" (RAČKI, *o.c.*, 40-1).

³⁰ "... Chroatorum reges ... fecerunt episcopum qui Chroatensis appellabatur ... habuitque predia et possessiones per totum pene regnum Chroatie ... et sua iurisdicctio usque ad Drauum fluuium extendebatur ... Ecclesia nempe metropolis ... sibi uoluit ... ultra alpes fereas usque ad confinia Zagrabie" (RAČKI, *o.c.*, 45). O "hrvatskome biskupu" još uvijek vrijedi konsultirati Miho BARADA, *Episcopus chroatensis, Croatia sacra* 1/1931.

skoga vladara Andrije II., izgleda ovako: godine 1091., nakon smrti kralja Stjepana II. Trpimirovića, ugarski je kralj Ladislav pokrenuo vojnu ekspediciju s ciljem preuzimanja cijeloga Hrvatskog kraljevstva; u sklopu takvih planova novim je kraljem proglasio svoga nećaka Almoša; no, vojni je pohod u prekodravške krajeve, bez osobitoga otpora, završio tek polovičnim uspjehom - Ladislav se zaustavio na Gvozdu. Tu je pohod, iz ne baš posve jasnih razloga, prekinut, a područje kojim je kraljeva vojska prošla ostalo je nadalje pod vlašću novoga vladara. Plan s Almoševim usponom na hrvatski prijestol nije dosljedno proveden, a sam se Ladislav više do kraja života nije vraćao na njega.

Umjesto toga, kralj je odlučio urediti crkvene prilike na osvojenom području, te je godine 1094. utemeljio biskupsko sjedište u Zagrebu, priskrbio potrebne ljude i posjede³¹ za normalno funkcioniranje nove institucije, kojoj je na čelo doveo stanovitoga Čeha, ranije spomenutoga Duha. Sve se, pak, upravo izrečeno čini dostatnim za prilično čvrst zaključak kako bi trebalo prestati ponavljati doista čudnu i prilično nerazumljivu tvrdnju kako "sve do kraja XI st. Slavonija nije trajno ni pod hrvatskom ni pod ugarskom vlašću".³² Zapravo, o nekoj "ugarskoj vlasti" nad zapadnim dijelom srednjovjekovne Slavonije, na području koje je od 1094. tvorilo dijecezu zagrebačkoga biskupa, doista nije moguće ozbiljno razgovarati pošto ne postoji niti najmanja indicija koja bi upućivala na takvu mogućnost. Tko, pak, takvu raspravu želi početi od tvrdnji zabilježenih u sastavku koji je u historiografiji poznat kao *P. magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum*,³³ mora poći od toga da to vrelo ne govori *samo* o Slavoniji, već o cijelom Hrvatskom kraljevstvu.³⁴ Nešto drukčije, međutim, stvar stoji s istočnim dijelom Slavonije, odnosno onim područjem koje je ušlo u sastav pečujске biskupije, o čemu svakako još nije rečena posljednja riječ.

No, vraćajući se nakon ovoga neophodnoga excursa prethodnom razglabanju, valja primjetiti još nekoliko stvari bez kojih nije moguće do kraja razumjeti izlaganje splitskoga arciđakona. Naime, ako je već Toma bio onako precizan glede područja i granica starog Hrvatskog kraljevstva, ništa manje precizan nije bio ni glede njegove sudbine nakon smrti kralja Zvonimira. Za njega, naime, s tim trenutkom nestaje staroga kraljevstva, a od dolaska Ugra počinje na istom tom prostoru život nova politička tvorba - *regnum Ungarie*. Osim već citiranim naslovom poglavlja (*Qualiter Ungari ceperunt* ...) u kojem opisuje dolazak ugarskih zavojevača, on takvo shvaćanje jasno eksplicira i pri pripovjedanju o načinu na koji su Splićani priznali vlast novoga vladara, Kolomana. Izričaj kako su Splićani položili prisegu vjernosti "kralju Kolomanu, nje-

³¹ Prvotno darivanje posjeda, osim tzv. Felicijanove isprave iz 1134., zasnjeđujuje i toponim *meta* i. *Ladislav regii* na područje gorske županije (usp. ANČIĆ, *Vlastelinstvo* ..., 210 bilj. 42).

³² U ovom obliku misao je artikulirala Nada KLAJČ, *o.c.*, 97. Posljednji ju je put, kao *opinio communis*, citirao Robert ZETT, Über den Namen "Slavonien", *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 32/1998., 215, a u različitim se oblicima stalno ponavlja u jednom dijelu hrvatske historiografije. Valja svakako primjetiti kako sam zemljopisni naziv "Slavonija", odnosno njegovo podrijetlo, ima vrlo malo veze s time je li ili nije pokrajina koja ga nosi tvorila dio šire političke zajednice, u ovom slučaju one koju Toma Arcidjakon naziva *regnum Croatiae et Dalmatie*. U tome kontekstu moglo bi se raspravljati o gustoći prvotnoga hrvatskoga naseljenja te pokrajine, što je oper posve druga stvar!

³³ Tekst za tisak priredio i predgovor za izdanje u: SZENTPÉTERY, *o.c.* I, 15-117, napisao Desiderius PAIS. Kritičniji i trezveniji pristup tom neobičnom djelu može se naći u MACARTNEY, *o.c.*, 59-84.

³⁴ Usp. tekst u SZENTPÉTERY, *o.c.* I, 86-8 i 113, gdje se između ostaloga tvrdi kako je granica što ju je utvrdio "dux Zulta" rekla "ab occidente usque ad mare, ubi est Spaletina civitas".

govim nasljednicima i *Ugarskome kraljevstvu* ("invauerunt Spalatenses ... Colomanno regi et eius posteris, ac regno Hungarie subiecti et fideles omni tempore permanerent - istaknuo M.A.)³⁵ doista ne ostavlja mjesti dvojbi kako je Toma shvaćao novu vlast. Sukladnost Tomina i rječnika suvremene kraljevske kancelarije, pa samim time i pogleda na narav zbivanja o kojima je riječ, možda se najjasnije zrcali u podudarnosti između kroničareva izričaja po kojemu je Ladislav "zauzeo cijelu zemlju od Drave do Gvozda" (*occupavit totam terram a Drauo fluvio usque ad alpes que dicuntur fere* - istaknuo M.A.), i izričaja u ispravi izašloj iz kraljevske kancelarije 1235. po kojemu je "sveti kralj Ladislav prvi prešao rijeku Dravu te prvi zauzeo slavenske krajeve, pridruživši ih kraljevstvu" (*sanctus rex Ladislaus primus transiverit Drave fluvium et partes sibi Sclavicas regno primum occupavit aducto* - istaknuo M.A.).³⁶ No, kroničarevo se shvaćanje ne zrcali samo u ovim riječima. U daljem tekstu, nakon što je prikazao kako su Ladislav i Koloman u cijelosti preuzeli vlast, on naprosto prestaje rabiti izričaje *regnum Dalmatie et Croatiae, regnum Sclavonie, regnum Croatiae*, koji su sve do toga trenutka bili sinonimi za označavanje administrativno/političke tvorbe, Hrvatskog kraljevstva.³⁷ Od toga trenutka nadalje pojmovi *Dalmatia* i *Croatia* postaju zemljopisni nazivi za označavanje točno određenoga područja.³⁸ S pojmom *Sclavonia* stvar stoji nešto drukčije - njega Toma rabi i u administrativno/političkom značenju, sukladno administrativnom uređenju koje se stvara pod Arpadovićima³⁹ ali i kao zemljopisnu odrednicu.⁴⁰ Dakako, i ovdje još jednom valja istaknuti kako Toma nije govorio o nekim apstraktnim kategorijama, budući je sve te krajeve, ali i njihovo novo političko/administrativno uređenje, upoznao za svojih putovanja na kraljevski dvor, što citiranome materijalu daje posebnu vrijednost. Takav, međutim, način uporabe zemljopisno/političkoga nazivlja pokreće i dva pitanja na koja nije moguće dati precizniji odgovor. Prvo se od njih odnosi na okolnosti pod kojima je došlo do Ladislavljeva pohoda 1091. Pripovijedanje o tomu, naime, Toma počinje time kako je neki velikaš *Sclavonie* pozvao kralja da osvoji *Chroatie regnum*. Dakako, vrlo zavodljivo djeluje mogućnost tumačenja po kojemu je ovdje pojam *Sclavonia* već uporabljen kao zemljopisni naziv, što bi onda pomoglo u objašnjenju zašto Ladislavljeva vojna iz 1091. nije naišla na ozbiljniji otpor sve Gvozda. No, iako takvo tumačenje doista djeluje zavodljivo, na njega se nije moguće ozbiljnije osloniti. Slično stoji stvar i s pojmom *Chroattia* kada

³⁵ RAČKI, o.c., 60.

³⁶ Timin izričaj u RAČKI, o.c., 57; izričaj kraljevske kancelarije u potvrđnici posjeda pečuske crkve u *Diplomatički zbornik* III, 445. Ukoliko je isprava doista krivotvorina, kako to žele dokazati mađarski povjesničari, njezin je krivotvoritelj na ovome mjestu morao voditi računa o uvjerljivosti teksta i navoda, te se ovakav izričaj stoga može smatrati kao *opinio communis*, i sukladan rječniku kraljevske kancelarije.

³⁷ Usp. primjerice: "dominium Dalmatie et Croatiae" (RAČKI, o.c., 38); "in Dalmatie et Croatiae regno" (RAČKI, o.c., 49); zahtjev Ulfa i Cedede papi za restauriranjem prvotnog stanja "in regno Sclavonico" (RAČKI, o.c., 50); Ulfo i Cededa dolaze u "fines Chroatie", a njihovo dalje djelovanje na tom prostoru provocira papu na slanje legata koji treba iskorijeniti herezu "de partibus Sclavonie" (RAČKI, o.c., 52); jedan od velikaša poziva Ladislava da osvoji "Chroatie regnum" (RAČKI, o.c., 57); Koloman osvaja "partem Sclavonie que Vladisclauo fierat pretermissa" (RAČKI, o.c., 58).

³⁸ Tako se, primjerice, pod vlašću cara Emanuela našla "tota autem Dalmatia et pene Chroatia" (RAČKI, o.c., 78); knez Grgur Bribirski nije imao premca "in tota prouincia Chroatie" (RAČKI, o.c., 113); Tatari "per Chroatie partes carpebant" (RAČKI, o.c., 174) itd.

³⁹ Dionizije je bio "banus totius Sclavonie et Dalmatie" (RAČKI, o.c., 195), što je gotovo doslovni citat službene nomenklature.

⁴⁰ Kralj Bela IV. i kraljica Marija "descendissent per Sclavoniam" do Bihaća (RAČKI, o.c., 211).

ga Toma koristi kako bi opisao područja na kojem će dužnosnik nove, Kolomanove vlasti, prikupljati kraljevske prihode nakon što je kralj uspostavio svoju vlast.⁴¹ Dvojba je li ovdje *Chroattia* posljednji put u Tominu tekstu označuje cijelo kraljevstvo, ili prvi put jasno ograničeno zemljopisno područje mora, na žalost, ostati zasad nerazriješena. Iz svega, pak, naprijed rečenoga jasno proizlazi: splitski je kroničar bio jako dobro obaviješten o događajima iz razdoblja 1091.-1102., ali je pri tomu posve pristajao uz tumačenja tih zbivanja kakva su vladala na kraljevskome dvoru, usvajajući čak i rječnik koji zrcali političku ideologiju Arpadovića. Stoga se ranije iznešeni zaključak, po kojemu je njegovo shvaćanje odnosa uspostavljenih na prijelomu XI. i XII. st. posve korespondiralo izričaju da Hrvati neće imati "od svoga jezika gospodara", pokazao posve opravdanim.

Ostavljajući, konačno, Tomu Arcidjakona i njegovo djelo, valja se ovdje osvrnuti i na one riječke vijesti vrela koje ocrtavaju Ladislavljevu vladavinu na prostoru koji je 1091. podložio svojoj vlasti. U tome pravcu osobiti interes pobuđuje podatak iz jedne kasnije darovnice, iz XIII. st., u kojoj se pripadnici devet obiteljskih zajednica pripadajućih klokočkoj utvrdi nazivaju *fili iobagionum sancti regis* iz goričke županije.⁴² To jasno pokazuje kako je Ladislav pronašao i pristao među pripadnicima starog ratničkog sloja te im je za nagradu podijelio neke nepoznate povlastice i bitno promijenio društveni položaj, uvrštavajući ih u povlašteni sloj *iobagionum*, odnosno *servientium regis*.⁴³ Nešto bi se slično moglo naslutiti i u slučaju "šest rodova" s posjedima u staroj gorskoj županiji (*sex generationes comitatus de Gorra*), dakle opet u području blizu granice koja je uspostavljena Ladislavljevim pohodom. Ovih "šest rodova" još su početkom XIII. st. imali poseban položaj, a njihove je službe za sebe rezervirao kralj Andrija II. kada je 1211. predao herceški posjed u Gori novoutemeljenom cistercitskom samostanu u Topuskom.⁴⁴ Nešto je drukčije naravi, čini se, bio Ladislavljev postupak osiguranja novoga biskupskog sjedišta u Zagrebu. U tu je svrhu, naime, kralj odlučio izuzeti dio posjeda koji su pripadali zagrebačkoj utvrdi i županiji te ih darivati jednome od velikaša iz svoje pratnje, stanovite Aki.⁴⁵ Kombinirano s ranije pretresenim postupkom sređivanja crkvenih prilika, sve ovo

⁴¹ "Rex ... posuerat ibi (u toranj) utvrdu koju su mu predali Splitsani) ducem ... qui erat per Croaciam exactor regalium tributorum" (RAČKI, o.c., 58).

⁴² Isprava objavljena u *Diplomatički zbornik* III, 238-40.

⁴³ U trenutku kada je nastala isprava kojom "mladi kralj" Bela, budući kralj Bela IV., trajno dariva dotadašnje posjede utvrde potomcima *iobagionum sancti regis*, dakle 1224., suvremeni spomenici pod *iobagionima* podrazumijevaju najviši društveni sloj - *nobiles* (usp. 10. čl. Zlatne bule kralja Andrije II. iz 1222., u *Diplomatički zbornik* III, 463, gdje se pod naslovom "De remuneratione filiorum baronum in bello occumbentium" veli: "Si quis *iobagio* ..." - karziv M.A.). S druge strane suvremeni spomenici također dobro poznaju kategorije *servientes regis* i *iobagiones castri* (usp. Eric FÜGEDI, *Castle and Society in Medieval Hungary*, Budapest 1986., 19 i d.), a vrlo sličnim izričajem, *fili iobagionum*, bili su označeni i pripadnici ratničkoga sloja vezanog uz utvrdu u sjevernoj ugarskoj županiji Túróc (današnja Slovačka - usp. Elemér MÁLYUSZ, *Hungarian Nobles of Medieval Transylvania, History and Society in Central Europe* 2/1994., Budapest-Krems, 28). Krije li se, dakle, ispod ovoga neuobičajenoga izraza položaj *servientium regis* teško je određeno reći, no činjenica da devet obiteljskih zajednica iz Klokoča tek 1224. trajno dobijaju posjede koji su do toga trenutka još uvijek pripadali utvrdi kao da govori za takvo objašnjenje. Kakvogod tumačenje bilo, Nada KLAIĆ, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 1976., 259, posve je u pravu kada smatra kako je novi i povoljniji društveni položaj Klokočana imao veze s činjenicom da su njihovi posjedi stajali u blizini granice područja kojega je Ladislav 1091. osvojio.

⁴⁴ Za "šest rodova" usp. ANČIĆ, o.c., 210-1.

⁴⁵ Za okolnosti darivanja i raspored posjeda, koji se može utvrditi tek uvidom u ono što su posjedovali Akini nasljednici, usp. Nada KLAIĆ, *Povijest Zagreba* I, Zagreb 1982., 57 i d.

jasno ukazuje da se Ladislav počeo u osvojenom dijelu Hrvatskoga kraljevstva ponašati kao punopravni vladar, napuštajući plan o dinastičkom rješenju, kakvo je inače bilo ono s Almošem, a koje je podrazumijevalo punovaljanu krunidbu hrvatskom krunom.

Uza sve to ipak se nije moguće složiti s mišljenjem po kojemu tek "Ladislav i Koloman organiziraju Slavoniju" po ugarskome načelu, te da "proces organiziranja kraljevskih županija" teče tek "od Ladislava dalje".⁴⁶ Teško je zamisliti kako bi Slavonija mogla biti lišena organizacije vladarskih županija prije pojave kralja Ladislava a da pri tomu glavčina pravnih pojmova kojima se ta ista "kraljevska županija" u Ugarskoj definira jesu *slavenskoga podrijetla*. To bi, naime, značilo da su po dolasku u Panoniju Ugri zatekli obrazac organizacije koji je vladao na prostoru kojega su oni osvojili, grubo rečeno do rijeke Drave, ali ne i u današnjoj Slavoniji! Stvar postaje još jasnijom kada se zna da su srednjoeuropske države IX. i X. st. (Poljska, Češka, Ugarska, a slobodno se može dodati i Hrvatska), zapravo državne tvorbe nastale na području vanjskoga *limesa* carstva Karla Velikoga, sve bile ustrojene na istom načelu organizacije vlasti i kontrole prostora, poznatom kao uređenje *burgbezirka*.⁴⁷ A upravo je to uređenje *burgbezirka* ono što N. Klaić naziva "kraljevskom županijom".

U prilog, dakle, drukčijem promišljanju ovoga problema valja prije svega naznačiti kako organizacijski oblik vlasti i kontrole prostora, kojega N. Klaić naziva "ugarskom kraljevskom županijom", na hrvatskom prostoru nije bio ograničen samo na srednjovjekovnu Slavoniju. To, pak, drugim riječima rečeno znači kako je u ranosrednjovjekovnoj hrvatskoj državi, od početka IX. do kraja XI. st., županija bila vladarska upravna/administrativna jedinica,⁴⁸ organizirana po modelu *burgbezirka*. Razvojni luk te i takve ustanove valja promatrati u rasponu od izričaja autora karolinških državnih Anala (*Annales regni Francorum*) po kojemu je (hrvatski) knez Borna, povlačeći se pred napadima pobunjenoga donjopanonskoga kneza Ljudevita, vlastite snage razmjestio po *svojim utvdama*,⁴⁹ do cijeloga niza dokumenata iz XIII. st., koji zorno prikazuju fazu raspada institucije vladarske županije u Hrvatskoj južno od Gvozda. Ovdje ću se i za ovu prigodu ograničiti tek na par činjenica koje potječu iz razdoblja kada se taj oblik organizacije već raspadao i kada su njegovi posljednji tragovi zabilježeni suvremenim vrelima. Tako se u dokumentu od 29. siječnja 1263., kojim je registrirana zamjena i razgraničenje posjeda između kralja i Petra Mogorovića u Lici, spominju i "zemlja pripadnika utvrde" (*terra populorum castru*), i zemlja koja pripada "ratnicima utvrde u Budemiričicima" (*lobagionibus castru de Budem(er)ichigi*), odnosno zemlja koja je izuzeta "od zemlje ličke utvrde" (*de terra castru Lyka*).⁵⁰ U ispravi, pak, bana Rolanda od 16. kolovoza 1266. navodi se kako je ban dobio u zadatak od kralja pronaći u lučkoj županiji "zemlju utvrde slabo nastanjenu ratnicima (utvrde) i (drugim) stanovnicima", nakon čega je taj zadatak Roland prenio na primorskoga bana, Stjepana, koji

⁴⁶ N. KLAJĆ, *Povijest Hrvata u ranom ...*, 258 (kurziv autoričin).

⁴⁷ Usp. FÜGEDI, *o.c.*, 18-26, s pregledom različitih teorija iz starije literature.

⁴⁸ Usp. Miho BARADA, *Hrvatski vlasteoski feudalizam*, Zagreb 1952., 23-34.

⁴⁹ Tekst iz franačkih Anala dostupan je u Franjo RAČKI, *Documenta historiae croaticae periodum antiquum illustrantia*, Zagreb 1877., 322-3. Za tumačenje toga teksta usp. Mladen ANČIĆ, From Carolingian Official to Croatian Ruler - The Croats and the Carolingian Empire in the First Half of the Ninth Century, *Hortus artium medievalium* 3/1997. Neznatno proširena i dopunjena hrvatska verzija: Od karolinškoga dužnosnika do hrvatskoga vladara. Hrvati i karolinško carstvo u prvoj polovici IX. stoljeća, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 40/1998.

⁵⁰ Isprava objavljena u *Diplomatički zbornik* V/1907., 245-6.

je doista i pronašao "neku slabo nastanjenu zemlju utvrde ... po imenu Chetiglauaz".³¹ U presudi, pak, primorskoga bana Pavla Šubića Bribirskoga iz 1282. jasno se veli da je za stanoviti-posjed *Tuseno selo* na ranijem sudbenom ročištu bilo dokazivano kako je "zemlja utvrde, koja pripada *službenicima utvrde*", ali se poslije pokazalo kako je ta zemlja ipak "slobodna i izuzeta od *jurisdikcije utvrde*".³² Već temeljem ovakvih navoda nije teško zaključiti kako je i Hrvatsko kraljevstvo, poput ostalih srednjoeuropskih ranosrednjovjekovnih država, u cijelosti bilo organizirano po načelu *burgbezirka*, te kako taj oblik ustroja nije ustanovljen tek s dolaskom ugarskih vladara, odnosno nije se iz Ugarske širio u Slavoniju.

Štoviše, ako se može suditi na primjeru gorske županije, za koju su provedena koliko toliko opširnija istraživanja, i hrvatske su županije slijedile obrazac u kojemu je postojala jedna središnja utvrda i cijeli niz drugih, manjih obrambenih objekata, koji su svi prvotno potpadali pod jurisdikciju župana.³³ Što se, pak, rječnika kojim se u vrelima opisuje cijeli ovaj ustroj tiče ("ratnici utvrde", "grašćaci", "zemlja utvrde" - *iobagiones castri, castrenses, terra castri* itd.), ne bi se trebalo dati zavesti latinskim oblikom u kojem se on pojavljuje. Pouzdan znak postojanja hrvatske terminologije pruža jedan nešto kasniji dokument, zapisan 1363. rukom pisara zagrebačke gradske kurije, u vrijeme kada već *živi* hrvatski govorni jezik počinje svom silinom i nezadrživo prodirati u pisane akte administracije. Naime, u sporu koji je pred gradskom kurijom pokrenuo zastupnik zagrebačkoga biskupa protivu pripadnika roda označenog kao "sinovi Angela" (*fili Angeli*), kao dokaz o stvarnom društvenom statusu tuženika podnešena je i izjava koju su tom prigodom dali 63 pripadnika različitih plemićkih rodova nastanjenih u zagrebačkome susjedstvu (Turopoljci, Blinjani, Moravčani, Klokočani, Goričani i Pribići). U toj su izjavi plemići zasvjedočili, između ostaloga, kako su "Angelovi sinovi" od davnine "starim kraljevima i banovima kao slobodni i plemeniti ljudi vjerno služili *župu*".³⁴ Pisaru gradske kurije izraz je "služiti župu" očito predstavljao problem kod prevodenja izjave date na hrvatskome jeziku, te se odlučio naprosto latinizirati oblik kojemu nije mogao naći latinskoga ekvivalenta, dobivši na taj način kovanicu *supam servivissent*.

Vraćajući se, međutim, načinu vladavine kralja Ladislava nad područjem koje je 1091. osvojio, valja naglasiti kako on tu prvotno uspostavlja svoju vlast kao ugarski a ne hrvatski kralj. U tome se kontekstu kralj odlučio na radikalnan potez redefiniranja i, slobodno se može reći, nasilnoga kršenja dotadašnjih crkvenih tradicija na području koje je pokrivala jurisdikcija biskupa koji se nastanio u Zagrebu. Uza sve dokaze koji su do danas izneseni u prilog tezi da je smještanje biskupa u novu rezidenciju značilo ujedno i nestanak stare, glagoljaške crkve, upozorio bih ovdje na jednu važnu i ranije već spomenutu činjenicu koju je historiografija naprosto previdjela. Riječ je o tomu da na području srednjovjekovne zagrebačke biskupije nije zabilježeno postojanje niti jednoga benediktinskog samostana, što se samo po sebi ukazuje kao posve neuobičajen fenomen. Neobičnost te činjenice postaje to jasnijom pogleda li se pozornije

³¹ *O.c.*, 390. Citirani izvodi u izvorniku glase: "terram, paucis iobagionibus et habitatoribus existentem, castri" i "quandam terram castri cum paucis habitatoribus" (kurziv M.A.).

³² Presuda objavljena u Stjepan ANTOLJAK, Ban Pavao Bribirski "Croatorum dominus", *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 19/1972., 8-9 bilj. 24. Citirani izričaji u izvorniku glase: "nomine terre castri et castrensiu fuisse fatigata" i "esse plus libera et immunita a iurisdictione terre castri" (kurziv M.A.).

³³ Za gorsku županiju usp. ANČIĆ, *o.c.*, 206-8. Za sličnu pojavu u Ugarskoj usp. FÜGEDI, *o.c.*, 32.

³⁴ Ivan K. TKALČIĆ, *Povijestni spomenici slobodnog kraljevskog grada Zagreba IV*, Zagreb 1897, 279: "regibusque et banis primitivis sicut liberi et nobiles homines *supam* cum fidelitate *servivissent*" (kurziv M.A.).

voluminozno djelo Ivana Ostojića,³⁵ iz kojega bjelodano proizlazi kako su već na samim granicama područja biskupije, u Lici, Požezi itd. (čini se čak i u Bosni) postojale benediktinske ranosrednjovjekovne redovničke zajednice. Jedini, pak, samostan ovoga reda na području zagrebačke biskupije koji se spominje u kasnijim vrelima, onaj u Bijeloj, bio je tek filijalna zajednica opatije Grab iz kaločke nadbiskupije,³⁶ očigledno nastala tek u XII. st. ili kasnije. Objašnjenje ove neobične i gotovo nezamiječene činjenice mora svakako početi od onoga što se zna o postanku i naravi benediktinskih samostanskih zajednica u drugim dijelovima Hrvatske. Osim u priobalnim gradovima i ponegdje u njihovu bližem gravitacijskom području, ranosrednjovjekovni su samostani u hrvatskim krajevima nastajali ili kao kraljevske ili kao rodovske zaklade (ovog drugog tipa bili su sv. Juraj Koprivski na Zrmanji, sv. Petar u Podmorju kod Trogira te, gotovo sigurno, lički samostani - sv. Nikola u Otočcu, sv. Marina u Bužanima i sv. Martin u Udubini)³⁷ i odreda su bili rasadnici glagoljaške pismenosti i slavenskog bogoslužja. Danas nema nikakva razloga uopće dvojiti da su se i na području kasnije zagrebačke biskupije stvari mogle i morale razvijati na sličan način, odnosno da su se i ovdje već u X. st., ako ne i prije, počele javljati samostanske zajednice, bilo pod kraljevskim ili rodovskim patronatom, i oslonjene na glagoljaške tradicije, možda čak i izraženije no u južnoj Hrvatskoj. Zatekavši, dakle, takvo stanje u trenutku osvajanja sjevernoga dijela Hrvatskoga kraljevstva, onemogućen u planovima da u njemu namjesti svoga nečaka za kralja, Ladislav se, u okviru mjera koje je poduzeo na učvršćenju svoje vlasti, odlučio na radikalni potez potpunoga raskida s dotadašnjim tradicijama. Kao opravdanje za takav potez poslužila mu je tvrdnja kako je slavensko bogoslužje zapravo hereza (izrazi iz kasnijih vrela poput *error ydolatrie*, ili objašnjenje iz Uvoda u Statut zagrebačkoga kaptola kako za Ladislavova vremena u Slavoniji *cepit vigere nomen Christi*, mogu se, to je gotovo sigurno, tumačiti samo u ovakvu svjetlu). Glavni je udarac bio usmjeren na samostane, a njihova propast i fizičko uništenje pojašnjavaju još jednu neobičnost ranosrednjovjekovne povijesti ovih krajeva - odsustvo pisanih spomenika iz razdoblja koje prethodi naseljavanju biskupa u Zagreb.

Ako se do ovoga trenutka relativno mnogo moglo reći o načinu i okolnostima pod kojima je došlo do Ladislavljeva osvajanja sjevernoga dijela Hrvatskog kraljevstva 1091., svaki pokušaj osvrta na eventualni odgovor na ta osvajanja i dalji razvoj prilika na jugu kraljevstva nailazi na gotovo nepremostive teškoće. Sve što se o tomu može reći svodi se na konstataciju kako su se u međuvremenu u južnim krajevima pojavila najmanje dva pretendenta na prijestol ispranjen smrću posljednjega pripadnika dinastije Trpimirovića. Na jednoj strani pojavio se velikaš Petar Snačić ili Svačić koji stoluje u Kninu, i o čijem djelovanju mnogo kasnije ukratko izvješćuje već spominjani kroničar Simon de Keza.³⁸ Drugi bi pretendent trebao biti "kralj Slavac", pripadnik istaknutoga roda iz kojega su se u ranijem razdoblju regrutirali "knezovi morjanske

³⁵ Ivan OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj* II i III, Split 1964. i 1965.

³⁶ OSTOJIĆ, o.c. III, 53-7.

³⁷ Za koprivski samostan sv. Jurja usp. OSTOJIĆ, o.c. II, 104-7; Ivna ANZULOVIC, Ubikacija posjeda benediktinskog samostana Svetog Jurja iz Obrovca, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 33/1991. Za samostan sv. Petra od Klobučca kod Trogira usp. Mladen ANČIĆ, Srednjovjekovni montaneji, *Starobrvatska prošjeta* 24/1997, 133. O ličkim se samostanima danas ne zna dovoljno za sigurne tvrdnje (usp. OSTOJIĆ, o.c. II, 202-6), no teško je i pretpostaviti da bi njihov status mogao biti drukčiji.

³⁸ SZENTPÉTERY, o.c. I, 182. Usp. i BUDAČ, o.c., 119.

provincije", koji su stolovali u Splitu, a o kojemu fragmentarne vijesti donosi rukopis u historiografiji poznat kao "Sumpetarski kartular".⁵⁹ Konačno, u zbivanja na istočnoj obali Jadrana upliće se i južnotalijanski normanski vojskovođa Gotfrid *de Melfi*, koji kao zastupnik carske vlasti iz Konstantinopola dolazi u Dalmaciju. Kolikoga je, međutim, uspjeha imala njegova akcija ostaje nejasno. Šišić, doduše, drži kako je Gotfrid proboravio u Dalmaciji dvije godine,⁶⁰ što je postalo općeprihvaćeno u historiografiji, no za takvo mišljenje doista ne postoji niti jedno jače uporište. O Gotfridovoj misiji, naime, govori tek jedna njegova isprava izdana 1093., u kojoj on spominje i svoj odlazak i svoj povratak iz Dalmacije. S tim putovanjem, u svakome slučaju, stoji u svezi i činjenica da se carsko ime od 1092. ponovno unosi u isprave izdane u Zadru, no ne postoji nikakav razlog pretpostaviti da je takav postupak Zadranu uzrokovan Gotfridovom misijom. Isto je toliko, zapravo, vjerojatno da se Gotfrid pojavio na istočnoj obali Jadrana tek kada je u Konstantinopol stigla eventualna vijest o tomu da je u nastalome neredu moguće ponovno uspostaviti djelatnu bizantsku vlast. Dolazak, međutim, i odlazak carskoga vojskovođe daje naslutiti da od takve zamisli nije na kraju mnogo ostalo. Konačno, sam Ladislav, ne uspijevši do kraja pokoriti kraljevstvo, očigledno odustaje od prvotnoga plana, zadovoljavajući se uspostavom čvrste vlasti i sređivanjem prilika na području koje je osvojio.

Sve, pak, ovo nije doista rješavalo glavni sukob, onaj oko hrvatske krune. Dalji razvoj toga središnjeg sukoba poznat je, međutim, tek po već spomenutoj kratkoj bilješci iz djela ugarskoga kroničara Simona de Kezae. U svome životopisu kralja Kolomana, kojemu pripisuje osvajanje Dalmacije, Simon čini se s pravom ističe epizodu sukoba s protukraljem Petrom u Gvozdu 1097., smatrajući to ključnim trenutkom i argumentom svoga stava o osvojenju. No, danas ipak znamo kako se Kolomanova vlast u Hrvatskome kraljevstvu nije temeljila, ili bar ne samo, na toj vojničkoj pobjedi. Koloman je, naime, smatrao potrebnim obaviti punopravnu krunidbu hrvatskom krunom do čega je došlo tek 1102. Je li ta krunidba bila uvjetovana nutarnjim (mogućnost pobune u samome Hrvatskom kraljevstvu; neriješeni dinastički problemi između Kolomana i njegova brata Almoša, kojemu je prvotno bila namijenjena posebna hrvatska kruna) ili vanjskim (prije svega odnos spram mletačkoga dužda) napetostima i pritiscima nije najjasnije. Čini se kako neće biti greška ako se svim ovim čimbenicima pripiše gotovo podjednaka važnost kod donošenja odluke o krunidbi.

Sve je ovo, međutim, prilično jasno još od vremena Ferde Šišića i njegove još i danas vrlo uporabljive *Povijesti Hrvata u vrijeme narodnih vladava*. Slika koju je predočio Šišić⁶¹ čini se da treba korekciju tek u jednoj stvari, a koja se tiče značenja i okolnosti pod kojima je došlo do sporazuma između novoga kralja i dijela sudionika političkoga života kraljevstva. Riječ je dakako o čuvenom i često pretresanom "dogovoru" s predstavnicima 12 hrvatskih rodova, koji je svojedobno izazivao oštre polemike i sporove između hrvatskih i mađarskih povjesničara.⁶² Taj je

⁵⁹ Literatura i različita mišljenja o pojavi i mjestu koje pripada kralju Slavcu je ogromna. Posljednji pregled te literature daje Juraj MARUŠIĆ, *Sumpetarski kartular i poljska seljačka republika*, Split 1992, 95-110. Kao pretendenta, koji se nije uspio i formalno okruniti, tretira ga, uz poziv na stariju literaturu, i BUDAK, *o.c.*, 118-9.

⁶⁰ Ferdo ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, 611 i d.

⁶¹ ŠIŠIĆ, *o.c.*, 624-47.

⁶² Politička pozadina sukoba hrvatskih i mađarskih povjesničara oko "ugovora" kralja Kolomana i predstavnika 12 rodova vrlo se jasno daje razabrati iz prikaza u ANTOLJAK, *Facta ...*, 14-23. Političku pozadinu žestoke rasprave potvrđuje i činjenica da je ona postala posve neinteresantnom nakon raspada državne zajednice 1918., što se također jasno vidi iz Antoljakova prikaza.

"dogovor" predstavnika 12 rodova i novoga kralja zabilježen ranije već često spominjanim dodatkom Tominoj *Kronici* i čini se kako treba dodati par riječi koje bi eventualno na posve novi način osvjetlile okolnosti nastanka toga pomalo čudnoga vrela.

Sadržajno je, naime, vrela nazvano *Qualiter* (taj naziv potječe od prve riječi naslova u jednome od primjeraka) ili *Facta* (historiografski naziv koji upućuje na sadržaj) na prvi pogled prilično jednostavno. U njemu se, naime, pripovijeda kako je kralj Koloman krenuo u vojni pohod s ciljem osvajanja cijele Hrvatske i stigao do rijeke Drave. Vijest o njegovu pohodu pokrenula je, kako to veli autor, "Hrvate", koji su prikupili svoju vojsku i pripremili se za obranu. Kako bi izbjegao vojni sukob, Koloman je poslao poklisare koji su "Hrvatima" trebali ponuditi uvjete pod kojima bi oni priznali njegovu vlast. Nakon što su razmotrili, na nekoj vrsti vijeća, kraljevu ponudu, "Hrvati" su odlučili prihvatiti ju. Toj odluci uslijedio je odlazak 12 najrazboritijih predstavnika iz 12 rodova Hrvatske, koji su s Kolomanom uglavili sporazum. Vrela dalje prenosi najvažnije točke toga sporazuma koje se odnose na obveze i prava pripadnika 12 rodova - oni su u slučaju napada izvana kralju dužni vojničku službu unutar granica Hrvatskoga kraljevstva na svoj trošak; nastavi li se pohod u Ugarsku također su dužni ratovati, ali sada već na kraljev trošak; zauzvrat, pripadnici 12 rodova ne plaćaju kraljevskoga poreza.

Heterogene, međutim, nutarnje značajke vrela - kroničarski oblik pripovijedanja uz pravni jezik i tekstualnu usmjerenost na pravni položaj jedne društvene skupine te istodobni nedostatak formalnih diplomatskih elemenata koji karakteriziraju suvremene isprave⁶³ - predstavljali su gotovo nepremostivu prepreku za raščlambu koja bi ukazala na način nastanka i podrijetlo informacija koje se u tekstu donose. Nakon svih rasprava danas se, ipak, bez bilo kakvih ograda može složiti s Beucom u konstataciji da je sačuvani tekst vrela "zabilješka nepoznatog autora XIV. st. koji je imao jedinu namjeru da dopuni tekst Tomine povijesti".⁶⁴ Ostaje, međutim, potražiti odgovor na dva pitanja koja je Beuc ostavio otvorenima: "da li je autorovo stanovište bilo usamljeno ili vladajuće. Ako je bilo vladajuće, postavlja se pitanje gdje, kod koga i zbog čega".⁶⁵ U traženju odgovora na ta pitanja, pak, moralo bi se početi od dva sljedeća niza manje više nedvojbjenih činjenica:

- a/ nastanak je teksta vezan uz splitski kaptol, gdje se inače čuvao i rukopis Tomine *Kronike*, a s dosta sigurnosti se može smatrati kako je on nastao u drugoj polovici XIV. st.;
- b/ u vrijeme nastanka vrela splitski je kaptol funkcionirao kao "mjesto javne vjere" (*locus credibilis*), a u svezi s time tu su bile pohranjene i zemljišne knjige Hrvatskoga kraljevstva.

I dok je sve ono što je vezano uz mjesto i vrijeme nastanka vrela već odranije poznato,⁶⁶ uloga splitskoga kaptola kao "mjesta javne vjere" u drugoj polovici XIV. st. razmotrena je tek u jednoj dimenziji, onoj koja se odnosi na prepisivanje, ovjeravanje i čuvanje javnih i privatnih isprava.⁶⁷ Činjenice, pak, o postojanju zemljišnih knjiga Hrvatskoga kraljevstva i njihovu čuvanju u splitskome kaptolu u našoj su historiografiji dosad bile posve nepoznate, iako se u jed-

⁶³ Usp. opširno razglablanje u ANTOLJAK, *o.c.*, 142-233, te mnogo kraće i drukčije u: BEUC, *o.c.* 75-82.

⁶⁴ BEUC, *o.c.*, 84.

⁶⁵ Isto, 85.

⁶⁶ Pokušaj da se najstarijim primjerkom vrela proglasi onaj iz tzv. Trogirskoga kodeksa (ANTOLJAK, *o.c.*, 108-122), koji bi trebao potjecati iz prve polovice XIV. st., posve je neuspjao. U takvo je dokazivanje autor krenuo motiviran isključivo nastojanjem da obesnaži argument o sinkronicitetu navodne "institucije 12 plemena" i vremena nastanka vrela, bez ikakvih stvarnih i uvjerljivih argumenata.

⁶⁷ Usp. Ivan OSTOJIĆ, *Metropolitanski kaptol u Splitu*, Zagreb 1975., 84-7.

nome publiciranome dokumentu iz 1400. o tomu prilično jasno govori. No, još jasnije i krajnje izravno o zemljišnim knjigama kraljevstva govori se u ispravi što su ju 3. svibnja 1370. izdali njitranski biskup Ladislav i magistar Saracen, knez pečujске komore i šomodjski kaštelan, koji su u to doba boravili u Hrvatskoj kao kraljevski *visitatores regnorum Dalmacie et Croacie*.⁶⁸ Sukladno zadatku dobijenu od kralja, njih su dvojica provjeravali stanje vlasništva nad zemljišnim posjedima i uspoređivali ga sa sadržajem dokumenta kojega sami nazivaju "kraljevski registar kojega su načinili petorica baruna iz Ugarske i dvadeset četvorica prisežnika Hrvatskoga kraljevstva" (*juxta tenorem registri regalis de domo et camera sue maiestatis nobis assignati, olim per quosdam quinque barones Vngarie necnon vigintiquatuor juratos ipsius regni Croacie editi* - naglasio M.A.). Da se takav jedan registar, kojega su kraljevski povjerenici 1370. dobili iz "kraljevske komore", ili bar njegova kopija, čuvalo upravo u splitskome kaptolu jasno proizlazi iz navoda ranije spomenutoga dokumenta, zapravo darovnice što ju je 8. prosinca 1400. velikom bosanskom vojvodi i budućem splitskom hercegu, Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću, ispostavio tadašnji bosanski kralj Ostoja.⁶⁹ U Ostojinoj se darovnici, kojom na Hrvoja i njegove nasljednike prenosi prava na livanjski kaštel Bisticu i njegovu župu, spominje, kao reminiscencija, prije svega postupak u okviru kojega je nastao već navedeni "registar" ("tko bi koje plemenščine od' korena u hlivanskoj vr'hovini i u župi ... na vlastito *kada posla Lauš' kral' dvadeset' i d (4) rotu na močeb postaviti svakoga u nib' pravimi*" - naglasio M.A.). Uz to Ostoja navodi kako je, prije izdavanja darovnice, pisao poblize neodređenome tijelu koje je predstavljalo sve "plemenite posjednike" i kaptolu u kojemu su pohranjeni spisi o zemljišnim odnosima i pravima ("upisismo u drugi list' ka vsim osdinikom' plemenitim' ludem' i *kapitulu, u koga leže leištromi izpisani o nib' rotnikov*" - naglasio M.A.). Iako bi se ovdje moglo pomisliti kako je kaptol u kojemu su bili pohranjeni "laištromi izpisani" u vrijeme nastanka darovnice, dakle na početku XV. st., već mogao biti i kninski kaptol, čini se kako vezivanje uz Ludovikovu akciju popisivanja i uređivanja posjeda ne ostavlja mjesta dvojbi da se doista radi o splitskome kaptolu.⁷⁰

Dakako, izgled i sadržaj ovoga "kraljevskoga registra" ostat će po svemu sudeći vječitom tajnom, no ono što je važno naglasiti u ovoj prigodi jest to da je takav jedan opširni dokument morao imati i neke vrste uvoda i objašnjenja. Takvim je tekstom valjalo svakako definirati pojmove i kategorije kojima se u daljem tekstu "registra" operiralo. Primjerice: koje kategorije posjednika plaćaju ili ne plaćaju kraljevski porez; koje su dužnosti pojedinih kategorija vlasnika u odnosu na kraljevsku vlast, i koje privilegije pripadnici pojedinih kategorija uživaju, itd. itsl. Čini se, dakle, i tu je tezu moguće braniti od svake razumne dvojbe, kako je upravo taj i takav tekst koji je morao stajati na početku "registra" bio stvarni povod i razlog zašto je netko, u vrijeme kada je on bio pohranjen u splitskome kaptolu, odlučio njegovim sadržajem dopuniti Tominu *Kroniku* upravo na onome mjestu gdje se pripovijeda o okolnostima i načinu

⁶⁸ Zbog njezine izvanredne vrijednosti smatrao sam potrebnim donijeti cijelu ispravu kao poseban Prilog ovoga teksta (vidi Prilog I)

⁶⁹ Darovnica je objavljena u Franz MIKLOSICH, *Monumenta Serbica*, Wien 1858., 247-50.

⁷⁰ Prvi akti kninskoga kaptola kao "mjesta javne vjere" padaju nekako upravo u vrijeme na razmeđu XIV. i XV. st. (usp. Mirjana MATIJEVIĆ-SOKOL, *Struktura i diplomatska analiza isprava Kninskog kaptola, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 36/1994). O društvenom značenju i opsegu djelovanja kninskoga kaptola kao "mjesta javne vjere" usp. Mladen ANČIĆ, *Knin u razvijenom i kasnom srednjem vijeku, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 38/1996., 70-1.

na koji su Ladislav i Koloman uspostavili svoju vlast nad Hrvatskim kraljevstvom. Postupak u kojemu je nastao tekst poznat kao *Qualiter* ili *Pacta* izgledao bi dakle ovako: uočivši kako se tekst Tomine *Kronike* u poglavlju XVII (*Qualiter Hungari ceperunt ...*) bitno razlikuje od onoga što je sadržavao "kraljevski registar" u svojim uvodnim stavkama, netko je u jednome trenutku druge polovice XIV. st. odlučio upravo tu dopisati kratki sastavak u kojemu je dijelom dopunio i dijelom ispravio navode starijega, odnosno izvornoga teksta. Od toga trenutka i ovaj se dodani tekst, vjerojatno poradi važnosti koju je imao u očima čitatelja i prepisivača Tomina djela, počeo smatrati integralnim dijelom korpusa *Kronike* te je pri svakome njezinu daljem prepisivanju i on također bio prepisan. Ovakvu praksu pripisivanja objašnjenja i dopuna starijim rukopisima u splitskome kaptolu upravo u ovome razdoblju zasnjeđuju još jedan vrlo sličan primjer. Riječ je, naime, o pripisima dodanim rukopisu poznatom kao "Sumpetarski kartular", zapravo zbirci zapisa o pravima i posjedima samostana sv. Petra *de Gumai* nastaloj najkasnije još početkom XII.⁷¹ Taj je stari rukopis posve sigurno u prvoj polovici XIV. st., ako ne i ranije, zajedno sa samostanom došao u posjed splitskoga nadbiskupa, odnosno *mensae episcopalis*, da bi moderna vremena dočekaio u arhivu splitskoga Kaptola. Već 1362. samostan je kao komenda bio ustupljen tadašnjem duvanjskome biskupu,⁷² te se može slobodno zaključiti kako je u to vrijeme rukopis također već bio u vlasništvu nadbiskupije i dostupan članovima Kaptola. Upravo iz toga doba datiraju dva zanimljiva zapisa, unešena rukopisom XIV. st., u kojima se iznosi kako se nekad, u vrijeme za koje je autor pripisa pretpostavio da je i sam rukopis nastao (*Tempore transacto ...*), birao kralj u Hrvatskome kraljevstvu, odnosno daje popis banova "u Hrvatskoj" od "vremena kralja Svetopelega do vremena kralja Zvonimira".⁷³

Ako su, dakle, stvari stvari s nastankom dodatka Tominoj *Kronici* doista stajale ovako kako je gore predloženo, a nema ni jednoga valjana argumenta koji bi se ovakvoj rekonstrukciji protivio, ipak ostaje prilično nejasno što je u novi sastavak preneseno iz "kraljevskoga registra", a što je rezultat domišljanja autora dodatka. Kolikogod bilo teško donijeti kakve zaključke glede toga, čini se najvjerojatnijim kako je u novi, dopisani tekst iz "registra" prenesena informacija o položaju, odnosno dužnostima i pravima pripadnika 12 rodova (*non teneantur aliqua predictorum generatio ...*), puni popis svih rodova te datiranje toga režima od vladavine kralja Kolomana. Obredni "poljubac mira" (*rex ad osculum pacis eius recipiens ...*) kojim je, kako to navodi autor sastavka, dogovor bio propraćen, mogao bi potjecati iz kleričkih, kanoničkih krugova, u kojem bi slučaju zrcalio pogled na odnose kralja i njegovih novih podanika iz sredine u kojoj je taj čin imao doista ritualno značenje.⁷⁴ S druge strane, međutim, valja svakako upozoriti na mogućnost da je "poljubac mira" mogao biti i nešto više od dijela kršćanskoga rituala, odnosno da je mogao imati ceremonijalnu funkciju u onom segmentu društva na koji su se porezne povlastice i odnosile - među "Hrvatima". Naime, kako bi se moglo zaključiti iz isprave zadarskoga kaptola od 25. travnja 1394., "poljubac mira" (*obsculum pacis*) bio je sastavni dio

⁷¹ Izdanje cjelovitoga teksta, uz opširne iako ne uvijek precizne i uvjerljive rasprave vezane uz sadržaj cijeloga spomenika, u: Viktor NOVAK-Petar SKOK, *Sumpetarski kartular*, Zagreb 1952.; novija tumačenja određenih problema u svezi s okolnostima nastanka "kartulara" u: ANČIĆ, *Srednjovjekovni montaneji ...*, 134-8.

⁷² OSTOJIĆ, *Benediktinci ...* II, 342.

⁷³ Tekst pripisa u: NOVAK-SKOK, *o.c.*, 230 (nr. 100) i 231 (nr. 102).

⁷⁴ Usp. *Leksikon ikonografije, liturgije i simbolike zapadnog kršćanstva* (ur. Anđelko BADURINA), Zagreb 1990, 471.

procedure "umira krvi" ili "vražde", kojom se rješavao problem krvne osvete. Doduše, ne baš jasna formulacija kaptolske isprave ostavlja mogućnost da se i ovdje zapravo radilo o tomu da je klerički duh sastavljača isprave "učitavao" vlastita shvaćanja u suvremene društvenih odnose, odnosno da je ovdje "poljubac mira" tek literarna metafora za duh praštanja implicitan običaju "vražde".⁷⁵ Bilo kako bilo, teško je povjerovati da je "poljubac mira" mogao predstavljati sastavni dio teksta u "kraljevskome registru", kao što je isto tako teško da bi popis s imenima "najmudrijih plemića" onih 12 rodova, koji su s kraljem navodno vodili pregovore, mogao ući u tekst zapisan u zemljišnoj knjizi. Ti bi, dakle, dijelovi zajedno sa svim ostalim elementima teksta, po svemu sudeći, trebali biti pripisani autoru sastavka.

Nakon ovakvoga razglabanja okolnosti i načina nastanka vrela koje je ovdje predmet raščlambe, čini se mogućim dati nešto sigurnije odgovore i na već navedena pitanja koja je postavio Beuc. Očito je, naime, kako je shvaćanje po kojemu su pripadnici "12 rodova Kraljevine Hrvatske" bili oslobođeni plaćanja kraljevskoga poreza od vremena kralja Kolomana bilo vrlo rašireno. Dapače, može se slobodno zaključiti kako je spadalo u korpus običajnog prava koji se u suvremenim vrelima često naziva "običaji kraljevstva" (*consuetudines regni*). To jasno potvrđuje i ovdje već pretresana isprava biskupa Ladislava i magistra Saracena. U njoj se, naime, vrlo precizno navodi kako su stranke, koje su tražile izdavanje isprave o registraciji njihova kupljenoga posjeda, označile svoju pripadnost jednome od onih 12 rodova, točnije rodu Čudomirića (*generationis Chudamerych*), koji su uživali ovakvu povlasticu. Takvo se shvaćanje očigledno prihvaćalo i na dvoru kralja Ludovika, a nema nikakve sumnje da je tu, unatoč pola stoljeća političke anarhije na jugu od Gvozda, o takvim stvarima ipak morala postojati stanovita tradicija. Drugim riječima, može se slobodno zaključiti kako status 12 rodova nikako nije mogao datirati tek od vremena restauracije kraljevske vlasti sredinom XIV. st.

Iz ovoga, dakako, slijedi i najvažnije pitanje: u kojoj mjeri tradicija o poreznoj egzempciji 12 rodova, kao posljedici dogovora s kraljem Kolomanom, doista zrcali stvarna zbivanja iz godine 1102. Danas je, na sreću, moguće kazati kako ovakvu tradiciju na stanoviti, ali i prilično izravan način potvrđuju čak i arheološki nalazi. Riječ je, naime, o jednoj velikoj ostavi Kolomana nova i arheološkom materijalu dobijenom iskapanjima velike nekropole na lokalitetu Begovača, u širem zadarskom zaleđu. Tu je, na nekropoli koja je pripadala jednoj rodovskoj zajednici, nadjena vrlo određena količina nakita tipično sjevernih značajki, za koji se pri stratigrafskoj raščlambi pokazalo kako mu je vrijeme uporabe bilo ograničeno na razdoblje prve polovice XII. st. Sve je to predstavljalo vrlo solidan temelj s kojega je Nikola Jakšić došao do zaključka kako ostava i nakit zapravo predstavljaju materijalni trag susreta kralja Kolomana i pripadnika ili predstavnika 12 rodova, kojom prigodom je kralj podijelio darove, posve sukladno običajima onoga doba.⁷⁶

⁷⁵ Isprava zadarskoga kaptola, takođerj u ovo doba za "Hrvate" vrlo važnoga "mjesta javne vjere", publicirana je u *Miscellanea* 1, Zadar 1949. (ur. Stjepan ANTOLJAK), 18-9. Cijela formula u kojoj se spominje "poljubac mira" glasi: "proclamata fuit in dominum Uladicham inimicia capitalis quod sclauonice siue more *Crobarorum* uocatur *uraida*, nunc autem interueniente gratia sancti Spiritus ac divino auxilio suadente sedatis hinc inde inimiciis, malis uoluntatibus, iurgis et scandalis quibuscumque ... *obsculo pacis* interueniente ..." (kur. M.A.). "Poljubac mira" kao dio procedure "vražde" tumači Damir KARBIĆ, Hrvatski plemićki rod i običajno pravo, *Zbornik udjeka za povijesne znanosti HAZU* (Zagreb) 16/1998., 85.

⁷⁶ Usp. Nikola JAKŠIĆ, Crkve na Begovači i problem starohrvatskih nekropola, *Diadora* 11/1989. Jakšićevu interpretaciju prihvaća i BUDAK, *o.c.*, 126.

Čini se, dakle, kako sve rečeno konačno uklanja svaku razumnu dvojbu glede toga da osnovna jezgra dodatka Tominoj *Kronici* registrira stvarni povijesni događaj i njegove trajne posljedice. No, ono što se čini potrebnim dometnuti odnosi se na interpretaciju toga događaja, prije svega na narav i značenje sporazuma što su ga sklopili kralj i pripadnici, odnosno predstavnici 12 rodova. Prvi nesporazum oko toga može izbiti već oko tumačenja navoda o "Hrvatima" koji se spremaju na obranu od kraljeva osvajačkoga pohoda, odnosno upućuju svoje predstavnike na dogovor s kraljem. Valja stoga odmah istaknuti kako bi bilo krajnje pogrešno razumjeti ovdje izričaj "Hrvati" u smislu koji je na bilo koji način blizak današnjem shvaćanju narodnoga nazivlja. Što je pod "Hrvatima" podrazumijevao autor dodatka najbolje oertavaju isprave druge polovice XIV. st. nastale upravo u splitskome Kaptolu kao "mjestu javne vjere". Od nekoliko sličnih dokumenata čini se kako najjasniju sliku ipak daje onaj nastao u Kaptolu 30. srpnja 1373.⁷⁷ U njemu se, naime, govori kako je splitski kanonik Dujam pok. Nikole išao, kao kaptolski izaslanik, svjedočiti u jednome pravnom poslu u Knin, i tamo bio nazočan zasjedanju "sudbenoga stola zajednice Hrvata" (*in sede juridiciaria comunis Croatorum* - istaknuo M.A.).⁷⁸ Ta je "zajednica Hrvata", kako ju u dva navrata označuju splitski kanonik i bilježnik, koji je po njegovu izvješću sastavio ispravu, imala svoje zasebne pravne običaje (*justa morem Croatorum justicie*), i zapravo je predstavljala skupno tijelo plemstva Hrvatskoga kraljevstva. U jednom nešto kasnijem dokumentu, iz 1430., koji je nastao prigodom stvaranja "lige i bratovštine Hrvata" (*unio et fraternitas Croatorum*), te je ista korporacija označena vrlo preciznim izričajem "svi plemići, velikaši i plemeniti posjednici Hrvati cijelog Hrvatskog kraljevstva i banata, poglavito plemići stola i županije Knina, Luke, Like, Bužana, Krbave, Lapca, Pseta, Humljana, Sokolske, Srba, Poljica i Unca" (*yniuersi nobiles, proceres et possessionati Coruati tocius regni Croatiae et banatus, signanter nobiles sedis et comitatus Tininijs, Luke, Like, Busane, Corhauie, Lapacz, Pzet, Humilane, Zokolsky, Seerb, Policie et Vnac*).⁷⁹ U vlastitoj idealnoj predodžbi, dakle onako kako je samu sebe zamišljala, ta je "zajednica" predstavljala zaokruženu cjelinu, bez obzira na sve razlike u društvenom položaju od "plemenitih posjednika" do "velikaša". Zapravo su članovi te korporacije sebe vidjeli kao potomke onih sedam plemena što su, prema starom mitu o zajedničkom podrijetlu, doselili na prostor rimske provincije Dalmacije, zavladaše na njemu i stvorili tu svoju državnu organizaciju. Pripadati, pak, toj "zajednici" u stvarnome je životu XIV. st. značilo prije svega posjedovati zemlju, uživati stanovita prava koja su se podrazumijevala u konceptu posjedovanja zemlje te imati posebni društveni položaj, što je prije svega značilo biti kvalificiran obavljati različite službe za račun vrhovne političke, dakle kraljevske vlasti.⁸⁰ Upravo je takvu "zajednicu Hrvata" imao pred očima autor dodatka Tominoj *Kronici* kada je opisivao događaje iz 1102. Ta i takva slika svakako nije odgovarala stanju i prilikama kakve su vladale u vrijeme Kolomanova pohoda, odnosno nije korespondirala s mjestom i ulogom što su ih u društvenom životu Hrvatskoga kraljevstva imali onih 12 rodova prije 1102.

⁷⁷ Kako bi se jasnije uočila narav poslova koje je splitski Kaptol obavljao u funkciji "mjestu javne vjere", odnosno kako bi se što preciznije ukazalo na sklop običaja i tradicija s kojima su kanonici dolazili u dodir obavljajući te poslove, donosim ovdje transkripciju dokumenta, zajedno s transumptom pisma kojim su bile zatražene kaptolske usluge (vidi Prilog II i III).

⁷⁸ O naravi te sudbene instance vsp. ANČIĆ, Knin ..., 68-9.

⁷⁹ Citirano prema ANČIĆ, o.c., 71.

⁸⁰ Predočena slika počiva na konceptu što ga je najjasnije artikulirao Ljudmil HAUPTMANN, Podrijetlo hrvatskog plemstva, *Rad HAZU* 273/1942.; ISTI, Hrvatsko praplemstvo, *Razprave SAZU* (Ljubljana) 1/1950.

Ovdje, međutim, niti imam vremena, niti je ovakva prigoda uopće pogodna za podrobnije elaboriranje jednog ovakvog problema. Stoga se čini da će biti dostatno reći kako "dogovor" kralja Kolomana s predstavnicima 12 rodova svakako nije podrazumijevao "sve Hrvate", dakle cijeli onaj vladajući sloj koji se pozivao na tradicije osvajača ranoga srednjeg vijeka. Tim manje mu je moguće pripisivati bilo kakvo državno-pravno značenje.

Dogovor bi, dakle, iz 1102. valjalo tumačiti kao podjeljivanje stanovitih privilegija, ili preciznije povlaštenoga položaja, dijelu, svakako onome najutjecajnijem, društvenoga sloja koji još uvijek nije bio klasično feudalno plemstvo ali se već jasno diferencirao kao oslonac kraljevske vlasti i stvarno vladajući sloj tadašnjega hrvatskog društva. Kako bi uopće postao hrvatski kralj Koloman je ratove i ekspedicije, koje su on i Ladislav vodili sada već cijelo jedno desetljeće, morao okončati krunidbom hrvatskom krunom. Doći, pak, do kraljevske krune, koja se čuvala u vranskom samostanu što ga je ne tako davno Zvonimir poklonio papi,⁸¹ moglo se jedino uz pomoć ili nakon pokoravanja pripadnika 12 rodova. Promatran u takvu kontekstu, sporazum je iz 1102. bio završni potez koji je ugarskom vladaru konačno omogućio da s punim pravom ponese i titulu kralja Dalmacije i Hrvatske. Čini se kako bi bilo pogrešno sam čin Kolomanove hrvatske krunidbe promatrati kao otjelotvoreni "savez između pape i vladara".⁸² Bliže povijesnoj stvarnosti čini se tumačenje po kojemu taj ceremonijalni akt jest simbol svojevrsnoga saveza vladajućeg sloja hrvatskoga društva i novoga vladara, dakako unutar okvira koje nameću shvaćanja toga doba. Naime, sam Koloman očito nije pridavao veliku važnost eventualnom papinskom prihvatanju ili neprihvatanju njegova čina, i posve sigurno nije bio spreman obnoviti odnos uspostavljen između papinstva i hrvatskoga kralja prigodom Zvonimirove krunidbe.⁸³ Sporazum, pak, između njega i "Hrvata" otjelotvoren u krunidbi ne bi se smio shvaćati kao sporazum ravnopravnih političkih čimbenika - naprotiv, bio je to sporazum kojim su "Hrvati" prihvatili poziciju *podanika* novome vladaru i novoj dinastiji. U tome kontekstu darovi koje je kralj tom prigodom podijelio, a koje su na vidjelo iznijeli tekst dopisan Tominoj *Kronici* u drugoj polovici XIV. st. i arheologija XX. st., imali bi funkciju *uzdarja*, simboličkoga čina kojim novi kralj daje do znanja kako je spreman ubuduće svoju *milost* izlijevati i na nove podanike.

Pri svemu tomu su se i "Hrvati" i novi kralj ponašali po navadama i običajima svoga vremena.⁸⁴ Što se, pak, statusa pripadnika 12 plemena tiče, stvari su i tu stajale slično. Tražeći oslonac za konačno učvršćenje svoje vlasti Koloman je u južnoj Hrvatskoj postupio, zapravo, na isti način kao i njegov prethodnik Ladislav u ranije spominjanome slučaju podjeljivanja privilegija pripadnicima ratničkoga sloja u goričkoj županiji. Praktično, novi je kralj svim pripadnicima 12 najistaknutijih i najutjecajnijih rodova priznao status *nobilium*, oslobađajući ih plaćanja vladarskog poreza na zemlju i uvodeći točno specificiranu vojnu obvezu. To svakako nije značilo da je u cijelome Hrvatskom kraljevstvu vladarski porez na zemlju bio dokinut,⁸⁵ niti su

⁸¹ *Diplomatski zbornik* 1, 139-41.

⁸² Tako Nada KLAIĆ, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Zagreb 1990., 155 (kurziv autoričin).

⁸³ Kolomanov odnos s papom, a u svezi s krunidbom, posljednju je put raščlanjivala N. KLAIĆ, *o.c.*, 154-5.

⁸⁴ Usp. Walter ULLMANN, *Principles of Government and Politics in the Middle Ages*, Methuen & Co., London 1961., 128-137; Otto BRUNNER, *Storia sociale dell'Europa nel Medioevo* (izv. *Sozialgeschichte Europas im Mittelalter*), il Mulino 1982; 56-8.

⁸⁵ Usp. ANČIĆ, *Putanja ...*, 246-50.

pak 12 rodova bili sinonim za cijeli ratnički i uopće vladajući sloj tadašnjega hrvatskog društva.

Sumirajući sve naprijed rečeno, čini se kako je moguće zaključiti da su zbivanja u desetljeću između 1091. i 1102. nosila sve značajke tipično dinastičkoga sukoba, odnosno dugotrajnoga sukoba s dalekosežnim posljedicama. Na tako postavljenome temelju moguće je prihvatiti stav što ga je nedavno artikulirala N. Klaić a potom ponovio I. Goldstein, po kojemu 1102. ne nosi značajke "prijeloma ili propasti",⁸⁶ no takav stav valja ipak dopuniti ozbiljnom raščlambom stvarnih posljedica Kolomanove krunidbe 1102. Pri tomu svakako valja u prvome redu naglasiti kako su se sva ova zbivanja, odnosno razlike u načinu na koji se vlast novoga vladara ukorijenjivala u sjevernome i južnom dijelu kraljevstva, počele nekako "ispod površine povijesnoga gibanja" zrcaliti u stanju zemlje neposredno nakon krunidbe, zapravo u cijelome prvom razdoblju vlasti Arpadovića u Hrvatskome kraljevstvu (do oko 1180.). Od toga doba, međutim, posljedice počinju izbijati "na površinu" te se sve jasnije po političkim kriterijima razlikovati dva odvojena područja, Hrvatska i Slavonija, na kojima se egzekucija kraljevske vlasti obavljala na različite načine.

K tomu je odmah potrebno dometnuti da je upravo Kolomanovom krunidbom otvorena mogućnost da se u budućnosti Hrvatskome kraljevstvu nametne status "zemlje krune sv. Stjepana". Bez obzira na to što je takav razvoj prilika bio u punoj suprotnosti s duhom krunidbe u Biogradu, vrijeme i stvarni odnosi snaga društvenih čimbenika prirodno su vodili razvoj u tome pravcu. Nova se dinastija nikada, zapravo, u Hrvatskoj nije osjećala "kod kuće". Možda najjasnije o tomu govori činjenica da je već u XII. st. stari benediktinski samostan u Vrani, u kojemu su se čuvali *insignije kraljevstva* bio predan Templarima, koji će postati jedna od glavnih poluga vladarske vlasti. Kao takvi oni će, zapravo, i formalno ostati strancima (čak i kada Templare zamijene Ivanovci) koji se nikada nisu uspjeli integrirati u društveno tkivo svoga neposrednog okruženja. Stoga nije bilo nikakvo čudo što su se još mnogo kasnije, na početku XIV. st., prema navodima isprave priora Filipa *de Gragana* iz 1318., upravo "Hrvati" smatrali "neprijateljima naše kuće", koji su krenuli u vojni pohod s namjerom "zauzimanja, razaranja i uništavanja" (*contra emulos domus nostre ... specialiter tempore quo exercitus Crobatorum venit in obsidium Aurane causa recipiendi dictam domum nostram destruendi et deustandi ipsam*).⁸⁷ U takvu je razvoju zacijelo ključni trenutak bio onaj kada je napušten običaj dvostruke krunidbe (posebna krunidba hrvatskom krunom), koji se čuvao nekoliko desetljeća nakon Kolomana. Da su se stvari dosta rano počele kretati tim pravcem dade se naslutiti već i iz spominjane Felicijanove isprave iz 1134., u kojoj se jasno naglašuje kako je Ladislav na području "Slavonije" nastupao samo kao ugarski kralj. Na tragu takvih misaonih i povijesno-pravnih konstrukcija nalaze se i korijeni kasnijim različitim tumačenjima prava na Hrvatsko kraljevstvo, kako se ta tumačenja zrcale u ovdje pretresenim kroničarskim i povijesnim dijelima nastalim od XIII. do XV. st. No, i praktični potezi, kakav je dosljedno odbijanje hrvatskih velikaša da sudjeluju u svečanom činu krunidbe krunom sv. Stjepana, jasno pokazuju da je na hrvatskoj strani živjela svijest i tradicija o posebnosti Hrvatskoga kraljevstva, kakvu je u prvo vrijeme nakon 1102. zrc-

⁸⁶ KLAJČ, o.c., 159. Usp. Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995., 447-8, gdje se dobija dojam kako je autorov stav suprotan onomu N. Klaić, iako je doista riječ o parafrazi tih istih stavova.

⁸⁷ Isprava od 22. svibnja 1318. u Državnom arhivu Mađarske (Magyar Országos Levéltár), Diplomatarium (Collectio ante-Mohacsiana) 106116.

calila praksa posebne krunidbe hrvatskom krunom. Negdje, pak, na razmeđu ovako suprotstavljenih tradicija i shvaćanja, politička je praksa očuvala zasebnost Hrvatskoga kraljevstva kroz očuvanje i stalno obnavljanje "hrvatskoga herceštva" (*ducatus Slavonie*). Konačno, kao drugu važnu i nezaobilaznu posljedicu Kolomanove krunidbe 1102., odnosno još preciznije svega što joj je prethodilo, treba svakako naglasiti zastoj integrativnih procesa ukupnoga hrvatskog društva. To se prije svega zrcali u nasilnom brisanju glagoljaških tradicija na području zagrebačke biskupije, koja će, zajedno sa svojim kaptolom u kojemu je tijekom XII. i XIII. st. moguće detektirati nazočnost brojnih kanonika mađarskoga etničkog podrijetla, a zahvaljujući i svome inicijalnome antiglagoljaškom naboju, nadalje ostati jednom od najtvrdih brana prodoru hrvatske pisane riječi. Uz to naglašeno značenje imaju i statusne razlike koje od 1102. razdvajaju razvojne puteve hrvatskog i slavonskoga plemstva, uvjetujući na taj način i posve različite sklopove običajnoga prava. Sve je to u konačnici bitno usporavalo integrativne procese i vodilo diferenciranju Hrvatske i Slavonije, na način posve suprotan trendovima koji su prevladavali prije 1102.

PRILOG I

3. svibnja 1370., Siverić.

Kraljevski povjerenici za Dalmaciju i Hrvatsku, nijtranski biskup Ladislav i knez pečujske ko-more magistar Saracen, izdaju ispravu kojom očituju kako je posjed Obrov vlasništvo jednoga ogranka ro-da Čudomerića, i kako kao takav treba biti unesen u registar posjeda Hrvatskoga kraljevstva.

Nos Ladizlaus dei et apostolica gratia episcopus ecclesie Nitriensis et magister Saracenus inter cetera comes camere Quinqueecclesiarum et castellanus de Symys nuncii serenissimi principis domini Lodouici dei gratia regis Vngarie visitatores regnorum Dalmacie et Croacie significamus tenore presentium vniuersis. Quod cum nos in persona regie maiestatis cuius plena auctoritate fungimus in regno Croacie in districtu Kanywuzchw generali congregatione celebrata iura regalia ab vniuersis huius contrate hominibus iuxta tenorem registri regalis de domo et camara sue maiestatis nobis assignati, olym per quosdam quinque barones Vngarie necnon vigintiquatuor juratos ipsius regni Croacie editi, secundum mandatum regium prosequuti fuissetus Zwdy filius Vynich, Kraynich filius Galchych, Wlachkun filius Serlych, Tonsa Strigonich et Ladizlaau Medosauych de Obrou generationis Chudamerych ad nostram venientes presentiam exhibuerunt nobis quasdam literas priuilegiales comunitatis Clisie in quibus inter alia vidimus contineri quod predicta possessio Obrou prescriptis nobilibus emptionis titulo dinoscitur pertinere. Verum quia huiusmodi emptio possessionaria ex serie eiusdem litere priuilegialis antiquata erat prefatosque nobiles in pacifico dominio ipsius possessionis Obrou esse reperiebantur nomenque ipsius possessionis Obrou in prefato registro regali non inueniebatur, ideo nos in persona regie maiestatis pretitulatos nobiles in eodem statu in dominio eiusdem possessionis Obrou relinquimus permanere.

Presentes autem propter absenciam maiorum sigillorum nostrorum sigillis nostris annularibus fecimus consignari. Datum in villa Zewerych in contrata Kamicouzew antedicta, in festo inuentionis sancte crucis, anno domini millesimo trecentesimo septuagesimo.

(Ovjerovljeni prijepis u ispravi splitskoga kaptola od 18. kolovoza 1395. Izvornik potonje na pa-piru u: Kaptolski arhiv Split, sv. 64, 81-2')

PRILOG II

16. lipnja 1373., Knin.

Magister Nikola, kninski vicekastelan, i suci kninskoga sudbenog stola traže od splitskoga Kaptola vjerodostojnoga svjedoka za registriranje stanovitoga pravnog posla.

Viris discretis et honorabilis, vniuerso capitulo ecclesie Spalatensis, amicis suis, magister Nicolaus vicecastelanus Tininiensis, Jurcho, Clapcius et Gregorius, iudices nobilium comunitatis dicti Tinini. Salutem et honoris incrementum. Dicit nobis Drascho condam Jacobi de Petrachoua vas quod cum ipse a condam nobili viro Goyslao Wlichobratich de Orli ad hec ipso viuente quandam terram ipsius in dicta Orli existentem emisset, de quo aliquam partem pecunie memorato Goyslao in solutionem predictam assignasset, qui quidem venditor medio tempore ab hac luce decesisset et ipse Drascho ad quedam seruicia domini ducis in terram Holmie transiuiset. Nunc autem cum uxor et heredes atque vicini olim prefati Goysloui dictam emptionem factam esse dicunt, vestram amicitiam diligenter postulamus quatenus vestrum hominem ad premissa fide dignum transmitatis quo presente idem vxor et heredes ac vicini dicti olim Goysloui prefatam solutionem affirmare tenebuntur, ac idem Drascho integram solutionem reddet satisfactioni. Et post hec prout ibidem factum percepitur priuilegium vestrum emanare facietis.

Datum Tininii feria quarta proxima post festum Viti et Modesti martirum, anno domini MoIIIcLXX terciò.

(Transumpt u ispravi splitskoga Kaptola od 30. srpnja 1373. Izvornik potonje na papiru u Kap-tolski arhiv Split, sv. 64, fol. 23-3')

PRILOG III

30. srpnja 1373., Split.

Splitski kaptol izdaje ispravu kojom svjedoči kako je Draško pok. Jakova iz Petrakove vasi, su-kladno hrvatskim pravnim običajima, kupio polovicu posjeda pokojnoga Gojslava Vukobratića u Orlima i Lučanima.

Nos capitulum maioris ecclesie Spalatensis significamus vniuersis quibus expedit et ad quorum notitiam presens pagina peruenerit. Quod nos percepimus quasdam litteras per manus Draschi Jacobii de Petrachoua vas ex parte magistri Nicolay vicecastelani Tininiensis, Jurchii, Hlapcii et Gregorii iudicum nobilium comunitatis dicti Tininii, cuius quidem littere tenor per omnia talis est:

(Slijedi isprava magistra Nikole i kninskih sudaca od 16. lipnja 1373.)

Nos igitur exaudiendo petitionem predictorum magistri Nicolay vicecastelani predicti, Jurchii, Klapcii et Gregorii iudicum supradictorum misimus vnum ex nobis, probum et fidedignum virum Duymum condam Nicole, canonicum ecclesie nostre, ad audiendum et videndum modum et affirmationem predictae venditionis et emptionis ac solutionis ab uxore et heredibus ac vicinis et consanguineis dicti olim Goysloui. Qui ad nos reddeundo retulit nobis dicens ipsoque Duymo die lune proxime preterito, quod est quarto mensis julii intrante, sederit vna cum iudicibus Tininii in sede iudiciaria comunis Croatorum talem veritatem resciiit de prefata venditione et emptione ac solutione quid et soli iudices supradicti ac tota sedes siue scampnum comunis Croatorum. Dicebant ipsum olim Goyslao in suo bono statu non tantum semel sed ter, juxta morem Croatorum justicie, aduenisse coram scampno siue sede iudiciaria Tinijense clamantem et petentem si esset aliquis ex eius consanguineis qui uellet siue

intendit emi medietatem possessionum eius dicti olim Goyslauri positarum in Orle et Luçane ac medietatem vnus sui molendinipositi in fluuiio Kosoua. Quo sic clamante et petente nullius ex ipsis olim Goyslauri consanguineis in antea ad emptionem processit sed omnes vnanimiter et concorditer ipsi olim Goyslauri vendere cui voluerit confirmauerunt. Qui dictus olim Goy-slaues cum voluntate omnium suorum consanguineorum iibidem expresse dictam medietatem dictorum suorum possessionum et molendini uendidit Drascho condam iacobi supradicto cum omnibus vtilitatibus et pertinentiis suis pro quingentis libris bone monete, nullo contradicente dicte venditioni coram sede iudicaria astantibus et audientibus cum extraneis tum vicinis, specialiter consanguineis, sed affirmantibus. Ymo etiam consors adueniens dicti olim Goyslauri cum duabus filiabus eiusdem olim Goyslauri fuerunt confesse quod dictus Drascho emit medietatem tam possessionum quam molendini et ea integraliter et plenarie persoluit. Insuper coram dictis iudicibus et ipso Duymo sedentibus in sede iudicaria Berislau Chanuosich de genere Zubrganitg, Hlapač Bonuichitg de genere Buchari et Ratcho Budonich de genere Percal confessi fuerunt eos presentes interfuisse venditioni et emptioni predictae. Nos autem uerba eius credibilia et honestissima suscipientes fecimus dari literas nostri sigilli pendentis maioris ecclesie munimine roboratas.

Datum Spaleti in nostra cathedrali ecclesia sub anno domini MoIIIcLXX tercio, indictione Xima, die penultimo mensis suprascripti, pontificatus sanctissimi in Christo patris et domini nostri domini Gregorii diuina prouidentia pape vndecimi anno tercio.

(Izvornik na papiru u: Kaptolski arhiv Split, sv. 64, fol. 23-3')

Summary

The decade between 1091 and 1102 according to the sources

Summing up all previously said, it seems that it is possible to conclude that the events during the decade between 1091 and 1102 integrated all the necessary characteristics of a long lasting dynastic clash with a radical impact. On such bases, it is possible to accept the viewpoint recently articulated by N. Klaić, and repeated by I. Goldstein, according to which the year 1102 does not represent a moment of "disaster" or significant change. However, a serious analysis of the real impact and effect of king's Coloman crowning in 1102 should complete this point of view. At the same time, it is necessary to emphasize that all these events, that is differences of the king's governing between the southern and northern parts of the kingdom, reflected on the state immediately after the crowning, and that this impact is visible during the first period of Arpad dynasty reign in the Croatian Kingdom (till 1180). From this time, however, the results of such a governing revealed even a political difference between these two parts of the kingdom – Croatia and Slavonia.

Moreover, it should not be forgotten that after the coronation of Coloman it was possible that Croatia becomes a subordinated kingdom, a "land of the St. Stephen's Crown". Although the act of a separate crowning in Biograd indicated recognition of a "special" status, the development of the situation and the social structure of the society seriously threatened with the subordination. The new dynasty in Croatia actually never felt like "at home". This can be confirmed by the fact that already in the twelfth century the old Benedictine monastery in Vrana, where royal insignia were kept, was donated to Templars, who shortly afterwards became one of the main supporters and promoters of rulers power. Even when Templars were substituted

by monastic order of St. John, Arpad dynasty did not manage to incorporate in social structure of Croatian society. Thus, it does not surprise that even at the beginning of the fourteenth century, in the charter of Philip de Gargano (1318), Croats were considered as the enemies of the dynasty who went to war in order to "occupy, destroy and demolish" (*contra emulos domus nostre ... specialiter tempore quo exercitus Chroatorum venit in obsidium Aurane causa recipiendi dictam domum nostram destruendi et deustandi ipsam*). Certainly, for this development the crucial moment was the resignation from the tradition of double coronation (separate coronation with Croatian crown), which was kept for several decades after Coloman. One more source reveals that this development of the different governing had very deep roots. That is Felician's charter (1134), from which is visible that king Ladislav governed Slavonia just as Hungarian king. Some of later interpretations maintained such a point of view in order to support Hungarian right on Croatian Kingdom, and one can find some reflections of it even in some chronicles and records from the period from the thirteenth and the fifteenth centuries. However, the practice of Croatian noblemen not to attend coronation with the crown of St. Stephen, shows that in Croatia existed vivid tradition of "special" status of Croatian Kingdom. Sign of such a status was indicated with the act of separate coronation, which existed for some time after 1102. By the same token, daily political practice preserved peculiar position of Croatian Kingdom through the sustaining of title of Croatian "herceg" (*ducatu Slavonie*). Finally, there was a second consequence of Coloman coronation in 1102, and that was stagnation of the integrative processes of the Croatian society. This can be recognized in a constant suppression of Glagolitic tradition on the territory of Zagreb bishopry. Moreover, the Chapter of Zagreb, with numerous Hungarian canons, became one of the main obstacles to penetration of vernacular in public life. Besides this, it is very important to notify that from 1102 development of Croatian and Slavonian nobility divided, causing two separate systems of customary law. All this at the end significantly decreased rhythm of integrative processes in Croatia, what was completely opposite to the trend that dominated before 1102.